

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 6

2005

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris
195 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 25 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 35 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
tlf. 74 62 46 83

E-mail: hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:
Kim Furdal (ansv.)
Institut for
Sønderjysk Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
email: kf@isl.dk

Lennart Madsen
Haderslev Museum
6100 Haderslev
Elsemarie Dam-Jensen
Tønder Museum
6270 Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS
Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

- General Carl von Arenstorff* 203
Den tyske adelsmand Carl von Arenstorff deltog i 1676 på dansk side i slaget ved Lund. Han blev dødeligt såret og blev senere bisat i Slesvig Domkirke. Emil Schrøder, Slesvig, fortæller om Carl von Arenstorff og hans sarkofag, der sidste år blev restaureret.
- Felsted fattiggård* 206
I løbet af 1800-tallet blev der oprettet 63 fattiggårde i Sønderjylland, som med streng disciplin og styring af de fattiges liv og færden skulle bekæmpe fattigdomsproblemerne. Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling skildrer her forholdene på fattiggården i Felsted. Artiklen er hentet i Historisk Årbog for Felsted sogn 2004.
- Pæleværk – en alsisk lokalitet med en tusindårig historie* 218
En studiekreds fra Lokalhistorisk Arkiv i Tandslet Sogn har i forbindelse med gennemgang af arkivalier fra Gammelgård arbejdet med materiale om Gammelgårds Tinghus. Arne Nørregaard, Tandslet, fremlægger her materialet.
- Set og sket i grænselandet* 224
I grænselandskronikken for april kvartal kommenterer H. E. Sørensen bl.a. den sproglige situation i mindretalene både nord og syd for grænsen. Desuden omtales en lokalhistorisk krølle på H. C. Andersen-året i Tønder.
- Bognyt* 234
- Det sker - på sønderjyske museer* 236
- Bagsiden om forsiden* 240
Som den gamle domkirke i hertugdømmet Slesvig danner Slesvig Domkirke rammen om flere sarkofager og familiekapeller. Museumsinspektør Lennart Madsen fortæller her om Slesvig Domkirke som begravelseskirke.

Forsidebillede: Portalen til det Arenstorffske gravkapel i Slesvig Domkirke. Foto: Jürgen Hoppmann.

General Carl von Arenstorff

Af EMIL SCHRØDER

Den tyske adelsmand Carl von Arenstorff var i tjeneste hos Christian V og deltog i 1676 i slaget ved Lund, hvor han blev dødeligt såret. Efter sin død blev han bisat i det Arenstorffske gravkapel i Slesvig Domkirke. Emil Schrøder, Slesvig, fortæller her om Carl von Arenstorff og hans sarkofag, der stadig befinder sig i Slesvig Domkirke, og som sidste år blev restaureret.

Slægten von Arenstorff hører til den tyske uradel, som kan følges tilbage til 1306. Den stammer fra Uckermark i Brandenburg, men generalens far ejede flere godser i Mecklenburg. Sønnen Carl blev født i 1625 under 30-årskrigen 1618-48, som medførte, at forældrene blev ruineret. Carl lærte tidligt at stå på egne ben, indtil han var så heldig at blive optaget i hertug Gustav Adolf af Mecklenburg-Güstrows følge og fik lov til at deltage i dennes rejser til Frankrig og Italien. Efter hjemkomsten var han en kort periode i svensk tjeneste. Derefter vendte han tilbage til sine forældre for at forbedre sine franskkundskaber, og to år senere blev han hofmester hos hertugen af Sachsen.

1656 var han igen hos svenskerne, deltog i et felttog i Polen og avancerede til generalmajor, men følte sig alligevel forbigået til trods for sine gode fortjenester og tog derfor i 1673 sin afsked. Svenskerne ville dog gerne have beholdt ham, da han også havde udført diplomatiske opgaver. I stedet for tilbød han sin tjeneste til den danske konge Christian V, som med glæde tog imod ham og straks udnævnte ham til generalløjtnant. Året efter fik han orlov til at understøtte prinsen af Oranien i Holland, som ligeledes gerne ville have beholdt ham, men der

var i mellemtiden udbrudt krig mellem Brandenburg og Sverige, hvorfor han måtte tage tilbage til Danmark. Prinsen gav ham en gylden kæde i afskedsgave. 1676 blev han general og Ridder af Dannebrog.

Ved Roskildefreden 1658 og bekræftet 1660 i København havde den gottorpske hertug Friedrich III ved svenskerne hjælp opnået fuldstændig suverænitæt og var dermed blevet til fare for Danmark. 1676 blev svenskerne slået ved Fehrbellin af kurfyrsten af Brandenburg, og det var et gunstigt tidspunkt for den dan-

Carl von Arenstorffs sarkofag fra Slesvig Domkirke. Foto: Claudia Franz.

*Hovedenden af Carl von Arenstorffs sarkofag. I medaljonen ses generalen til hest.
Foto: Claudia Franz.*

ske konge. Carl von Arenstorff blev nu kommandør i hertugdømmerne. Den daværende hertug Christian Albrecht blev i Rendsborg tvunget til at give afkald på selvstændigheden, aflevere sine fæstninger, deriblandt Tønning, og soldaterne. Men hertugen flygtede senere til Hamburg og dannede der en eksilregering,

hvorfor generalen fik ordre til at tage hertugens kansler Kielmann von Kielmannseck og hans tre sønner til fange og bringe dem til Kastellet i København.

Efter at den danske øverstkommanderende, hertug Johann Adolf af Plön, havde taget sin afsked, trådte general Carl von Arenstorff i hans sted. Den 4.

december 1676 udkæmpedes ved Lund i Skåne det blodigste slag i Norden. Kongen havde her selv overkommandoen, og Carl von Arenstorff kommanderede den venstre fløj. Uheldigvis blev han straks i begyndelsen såret, og hans højre arm måtte amputeres. Hans bror Frederik, der ligeledes var dansk general, og som også tidligere havde været i svensk tjeneste, overtog ledelsen, men kunne ikke forhindre, at svenskerne vandt.

Inden Carl von Arenstorff døde af sit alvorlige sår, havde han meddelt sin bror, at han ønskede at blive bisat i Holsten. Kongen bestemte dog, at der i Slesvig Domkirke blev indrettet det Arenstorffske gravkapel med en pragtfuld indgangsportal med generalens og hans kones buste, som Christian V for øvrigt gav penge til. Den 19. december 1678 førtes generalens rigt udsmykkede sarkofag dertil og var her indtil 1892, hvor den flyttedes til Det Reventlowske Gravkapel. I dette befinder sig også den danske storkansler Konrad Reventlow og hans to koner. Fra hans samtid er ligeledes de ovennævnte hertuger og kansler Kielmann von Kielmannseck bisat i Domkirken. Desværre er der intet, der i dag minder om slesvigeren Hans Walter, der oprindeligt var hertugens kommandant i Tønning, og som måtte overgive fæstningen til Carl von Arenstorff. Han trådte derpå i dansk tjeneste og blev udnævnt til generaloberst. De to generaler erobrede senere byen Wismar i Mecklenburg, og Hans Walter faldt senere i Skåne. Christian V kan siges at være repræsenteret ved sit monogram på jerngitret til det Arenstorffske gravkapel.

Sarkofagen var efterhånden i en meget dårlig tilstand, og i 2001 blev der i Slesvig dannet en komite, hvis formål var at restaurere den. Flere danske fonde, deriblandt Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond, det danske mindretal, den tyske Domverein, der normalt

påtager sig restaureringer i Domkirken, flere privatpersoner og efterkommere af den danske (dvs. af hans bror) og tyske gren af slægten (dvs. af Carl von Arenstorff) påtog sig udgifterne herfor. Den 27. juli 2004 kunne undertegnede præsentere sarkofagen for dronningen og prins Henrik, som besøgte Slesvig i anledning af byens 1200-års jubilæum.

Hvem, der er mester for sarkofagen, kan ikke siges, men sandsynligvis er det den samme, der har lavet en lignende sarkofag i Odense. På låget er følgende citat fra Paulus' andet brev til Timoteus kap. 4, vers 7,8:

»Jeg har stridt den gode Strid, fuldkommet Løbet og bevaret Troen. I øvrigt henligger Retfærdighedens Krans til mig, hvilken Herren, den retfærdige Dommer, skal give mig på hin Dag, og ikke alene mig, men også alle dem, som har elsket hans Aabenbarelse.«

Desuden er der en plade med generalens levnedsløb. Begge plader er skrevet på tysk. På siderne ses slagscener og for hovedenden en enlig rytter med noget, som ligner en marskalstav, og det kan kun være generalen.

Afsluttende kan nævnes, at nogle af generalens efterkommere arbejder for, at hans sarkofag føres tilbage til det Arenstorffske Gravkapel, men det er nok ikke så nemt. Desværre åbnes gravkapperne kun Kristi Himmelfartsdag, og da kan sarkofagen desværre kun ses på afstand fra døren.

Komiteen har istandsat et dansk minde og håber, at det får en mindst lige så lang levetid, som det hidtil har haft.

Kilder

Dansk Biografisk Leksikon.

Max Werner Ahrenstorff: »General von Arenstorff und seine Gruft im Dom zu Schleswig« (ikke offentliggjort) i Dansk Centralbibliotek i Flensborg (arkiDd3).

Politikens Danmarks Historie, bd. 8.

Felsted fattiggård

Af ANNE MARIE JACOBSEN og BIRGIT WEITLING

I løbet af 1800-tallet blev der oprettet 63 fattiggårde i Sønderjylland, som med streng disciplin og styring af de fattiges liv og færden skulle bekæmpe fattigdomsproblemerne. Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling skildrer her forholdene på fattiggården i Felsted. Artiklen er hentet i årsskriftet fra Felsted sogn.

I 1853 fik Felsted sin fattiggård. Den lå i Tumbøl og havde plads til 30 fattige foruden bestyreren og hans familie. Bygning og indretning kostede sognet 8.294 mark. Den skulle optage fattige fra Felsted, Felstedskov, Skovbølgård, Svejrup, Tumbøl, Tråsbøl og Grøngrøft. Derudover modtog man mod betaling også fattige fra Varnæs, Ullerup og Holbøl.

1800-tallet var en dynamisk periode, som betød store forandringer i det danske samfund, og især forandredes livet på

landet grundlæggende. Det var navnlig gårdmandsklassen, der profiterede af de gunstige tider, mens den fattige, jordløse landbounderklasse led under de stærkt stigende fødevarerpriser og tiltagende arbejdsløshed. Det var en udbredt opfattelse, at enhver understøttelse ud over det mest nødvendige ville fremme laster og lediggang. Ofte levede de fattige så nær et eksistensminimum, at sygdom, arbejdsløshed eller en ulykke betød, at der kun var fattiggården tilbage.

Mange sogne fulgte i disse år opfordringen i Fattigvæsenanordningen for Hertugdømmerne Slesvig og Holsten af 1841 til at indrette fattig- og arbejdshuse for at afhjælpe den tiltagende fattigdom. I løbet af 1800-tallet blev der oprettet 63 fordelt over hele Sønderjylland. Man ønskede at begrænse det offentlige sociale

Fattiggården i Felsted, malet omkring 1930. Fotografier efter maleri. Fotografieret tilhører Lokalhistorisk Arkiv, Felsted.

udgifter, hvilket bl.a. kunne ske ved at samle de fattige på et sted.

Indtil da havde man klaret sig med at understøtte de fattige i eget hjem med penge og/eller naturalier eller henvise dem til sognets fattighus. Felsted har ganske givet også haft et eller flere fattighuse.

Fattighuset var ofte bare et hus, sognet overtog - måske efter en fattig enke. Her kunne de fattige få husly, men skulle så vidt muligt klare sig selv, hvilket vil sige, at de selv skulle sørge for kost og brændsel, men kunne bo frit. Huset var sandsynligvis ikke så meget ringere end det, småkårsfolk på landet normalt var vant til. Problemet var, at der boede mange samlet på ét sted, børn, gamle, drankere, åndssvage, sindssyge, invalider og vagebonden i én sammenblanding. Til gengæld var man ikke pålagt nogen form for kontrol endsige arbejdstvang.

At komme på fattiggården var en ganske anden sag. Det betød et alvorligt indgreb i ens personlige frihed. Alle fattiggårde skulle have et regulativ med såvel de fattiges som administratorernes rettigheder og pligter.

Læser man i regulativet, kan man se, hvordan fattigkollegiet havde tænkt sig, den fattiges liv skulle forme sig. Alt var lagt i faste rammer, fra man stod op om morgenen, til man gik i seng om aftenen, med angivelse af faste arbejdstider, spisetider og sengetider.

Forældre, der blev indlagt med deres børn, skulle afgive forældremyndigheden til bestyreren og hans kone. Kønnene levede adskilt, hvilket også gjaldt større børn og ægtefolk. Man skulle selv betale sit ophold, og var gælden ikke betalt, kunne man f.eks. ikke gifte sig uden fattigkommissionens tilladelse. Og man mistede sin valgret.

Godt et år efter indvielsen fik Fattig- og Arbejdsanstalten for Felsted sogn godkendt sit Regulativ.

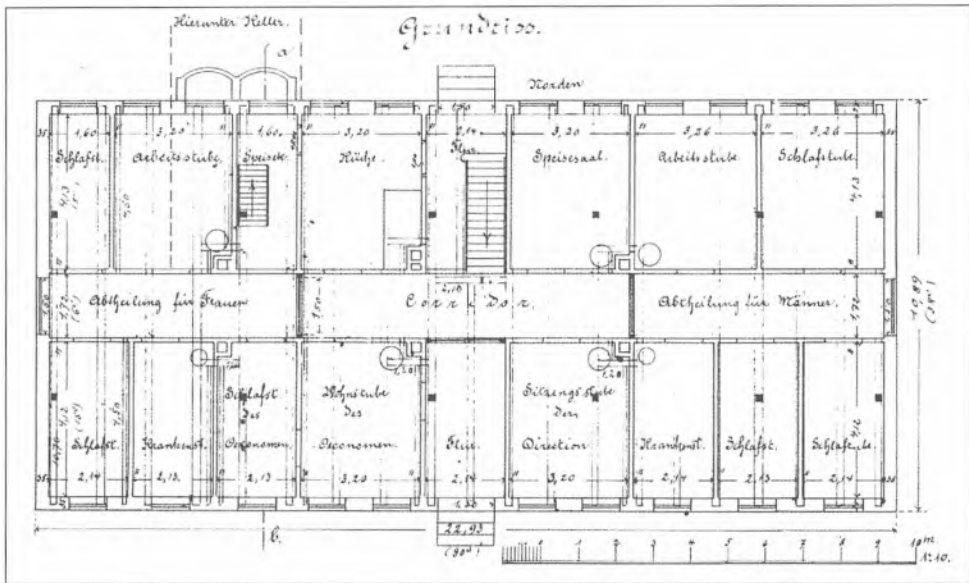
§ 2. Anstaltens Formaal er fornemmelig følgende:

1. At yde Fattigunderstøttelse på en ordentligere Maade end hidindtil;
2. at udelukke saadanne Personer fra Understøttelse, som ikke ere virkelig trængende;
3. at give de Arbejdsdygtige Leilighed til efter Evne at gjøre Nytte, og i fornødent Fald ved Tvang at holde dem til Arbeide, som ved Dovenskab have paadraget sig Fattigdom;
4. at forskaffe de Fattiges Børn en bedre Opdragelse under ordentlig Opsigt og Veiledning til Virksomhed, og navnlig derved ganske at afskaffe deres for-dærlelige Betleri.

Man fornemmer en undertone, der antyder, at de fattige nok var dovne og dermed selv skyld i deres fattigdom. Et ophold på fattiggården skulle oplære dem til flid og arbejdsomhed. Her modtog de fuld forplejning, og det var tanken, at de produkter, der medgik til forsørgelsen, skulle frembringes på gården ved hjælp af de indlagte lemmers arbejdskraft.

Den 13. august 1853 indkaldte fattigkommissionen 31 personer, som modtog fattighjælp, og meddelte dem, at kunne de ikke klare sig selv, måtte de lade sig indlægge på fattiggården. 12 ønskede at klare sig selv, mens resten indvilligede i at lade sig indlægge. I løbet af september og oktober flyttede de ind, så fattiggården kunne vise sin berettigelse ved indvielsen den 30. oktober. Af de 12, der valgte at klare sig selv, blev seks senere indlagt, en døde, og hans enke måtte så alligevel gå den tunge gang.

Allerførst skulle man have ansat en bestyrer, en økonom. Det skulle iflg. § 12 være »... En Mand af sat Alder og legemlig Sundhed, med en fast Karakter og et uplettet Rygte samt i Besiddelse af den fornødne Færdighed i Skrivning og Regning. Han maa om muligt være en

Grundrids af en typisk fattiggård, i dette tilfælde Øsby Fattiggård. Bemærk den klare opdeling i en mands- og en kvindeafdeling. Originalen findes på Landsarkivet i Aabenraa.

gift Mand, og træder da hans Kone som Huusmoder i samme stilling ved Siden af ham ... ». Hvis han var ugift, kunne man ansætte et fruentimmer af sat alder, men vi er endnu ikke stødt på en ugift økonom, konen fulgte sikkert med som ulønnet medhjælp.

Den første økonom i Felsted var C. Schiang. Han blev ansat i 1853 på kontrakt et år ad gangen frem til 1857, hvor han blev afløst af den 34-årige Henning Christensen Hjelm, der virkede frem til 1860. I perioden 1860-1901 hed økonomparret Peter Asmus og Christiane Knudsen, hvorefter sønnen Peter Knudsen og hans kone Marie overtog posten frem til 1930.

Økonomen skulle føre forskellige bøger, bl.a. en protokol over de indlagte lemmer med indkomstdato, hvornår de var født, deres nærmeste slægtninge (af hensyn til betalingen), og hvad de bragte med sig af bohave. Han skulle føre regn-

skab med deres arbejde, og hvad der blev indkøbt og forbrugt på fattiggården.

Vi har desværre ikke en tegning af indretningen, men i Regulativets § 23 står, at »Der er i Anstalten særegne Arbejds-, Syge- og Sovestuer for begge Kjøen. Denne adskillelse strækker sig ogsaa til Ægtefolk og større Børn...«. Den har altså været opdelt i en mands- og en kvindeafdeling, sandsynligvis med økonomens lejlighed i midten ved indgangsdøren, det lettede opsynet.

De har sandsynligvis spist sammen, og madplanen har været slået op på væggen. Desværre findes den ikke udspecificeret i Regulativet, blot står der i § 17: »De Fattige nyde stedse en ligelig Bespiisning. I Almindelighed bestemmes, at de Fattiges Næringsmidler gives dem i tilstrækkelig Mængde af nærende og god Beskaffenhed og renligt tillavet« og »Kl. tolv spises til Middag, og Enhver faaer sin Mad portionsviis tildeelt eller anvist. Før Ma-

altidet holdes en kort Bøn efter Præstens Anviisning«.

»Nydelsen af Kaffe, Thee, stærke Drikke saavel som Tobak« var almindeligvis forbudt og kunne kun foreskrives af lægen. I særlige tilfælde såsom Kongens fødselsdag, jul og påske kunne der serveres kaffe, og på landet var det almindeligt, at man ved bryllupper og større fester samlede ind til kaffe og kager til fattiglemmerne på anstalten.

En dag stod der i protokollen, at gamle Mathias fik serveret kaffe. Det viste sig, at det var den dag hans kone døde, så lidt medmenneskelighed blev der vist. Men Mathias blev noteret for kaffen ...

Vi er stødt på talrige madplaner eller spisereglementer fra forskellige fattiggårde. De ligner hinanden til forveksling. Vi har haft en husholdningslærer til at se på næringsindholdet i maden, og det viser sig at have været en sund og nærende kost, dog mangler der vitaminer. Men det har man kompenseret for ved at anvende produkter fra haven, hvor der skulle plantes frugttræer og bærbuske og dyrkes grønsager. Men det har været ensformigt med den samme madplan uge efter uge, år efter år.

Der foreligger en håndskrevet madplan fra Felsted Fattiggård på Landsarkivet. Det drejer sig muligvis om et oplæg, for det starter med, at fattige til morgen får kaffe med sødmælk og brød med smør eller fedt. Men i Regulativet står der udtrykkeligt, at kaffe, te og stærke drikke er forbudt.

Man havde måske 'lært lektien', for den første jul efter indvielsen trakterede man de fattige med flæskesteg og kaffe med æbleskiver, men så blev der også klaget over frådseriet, så det forekom kun den ene jul.

Vi har en formodning om, at den håndskrevne madplan ikke kom til at gælde, men her er en typisk madplan fra en anden fattiggård:

Davre:

Mælkegrød. I Mangel af Mælk Øllegrød og dertil et Stykke brød paa 8 lod med Smør eller fedt.

Aftensmad:

Ligesom Davren.

Middagsmad:

Søndag: Kaal eller Ærter med Flæsk. De Voxne 4 Lod og Børnene 3 Lod Flæsk samt Kartoffler og et stykke tørt Brød paa 10 Lod.

Mandag: Byggryns-Vælling og Pandekager

Tirsdag: Opvarmet Kaal eller Ærter som om Søndagen, dog ikke Brød.

Onsdag: Boghvedegryns-Vælling og Kartoffler med Melsauce.

Torsdag: Byggryns-Vælling, Fisk og Kartoffler.

Fredag: Kjernemælkssuppe eller reven Øllebrød, stegt Flæsk og Kartoffler.

Lørdag: Byggryns-Grød med Øl og et Stykke Brød paa 10 Lod, Paasmurt.

Mellemmad:

Kl. 4 et Stykke Brød med Smør eller Fedt

Maden fremsættes paa Bordet i Fade, et Fad for hver 6 Personer og koges i saa stort et Kvantum, at Lemmerne kunne spise deraf, saa meget de lyste og behøve.

Økonomen og hans Kone og Børn spise med Lemmerne.

1 lod svarer til 15,625 g. I Felsted blev maden dog tildelt portionsvis. I efteråret 1859 blev der klaget over, at lemmerne led af underernæring. Medlemmer fra fattigkollegiet kom på uanmeldt besøg lørdag den 12. november og var til stede ved middagsmaden, hvor der blev serveret byggvandgrød med øl. Maden blev målt, vejlet og synet. Fattigkollegiet fandt,

Interiør fra udstillingen «Fattiggårde på landet i Sønderjylland», Haderslev Museum 2003. Foto: Haderslev Museum.

at der var rigeligt efter reglementet. Alle lemmerne erklærede, at de hver for sig normalt fik ligeså meget og af samme gode beskaffenhed, dog mente nogle, at de stundom kunne spise mere. Men det blev afgjort, at klagerne var fuldstændig ubegrundede, og dersom lemmerne en anden gang klagede uden grund, ville de udsætte sig for straf. Der var aldrig mere klager over maden i fattiggården!

Dagligdagen på fattiggården

Når vi skal se på livet i fattiggårdene, mangler vi udsagn fra dem, det handler om, nemlig de fattige. Som tidligere nævnt giver regulativerne en rettesnor for fattiglemmernes liv og arbejde i fattiggårdene.

Der er efterladt en del regulativer, der nu findes på Landsarkivet i Aabenraa. Desuden er der fra Felsted bevaret ret mange regnskabsbøger og indlæggelsesprotokoller fra økonom Knudsens tid 1860-1910.

Regulativerne var ret ens i hele Sønderjylland. Om de blev fulgt nøje, ved vi ikke, men en del tyder på det. Der var ansat en regeringsinspektør, der med mellemrum rejste rundt og kontrollerede, om alt var i orden, og om regulativet blev overholdt på de forskellige fattiggårde. Inspektørerne skulle udfylde skemaer, hvor der lægges meget vægt på, at regulativerne overholdes. Det kunne f.eks. dreje sig om maden, hvor der skulle serveres bestemte retter på bestemte dage i

fastsatte portioner, eller om, at kvinder og mænd levede adskilt.

I regulativerne er der en række paragraffer, der nøje opregner, hvordan dagens inddeling skal være.

Dagen begyndte kl. 5.30 om morgenen, om vinteren en time senere. Efter at de havde vasket sig og var kommet i tøjet »begive Lemmerne sig strax til Arbejdsstuerne, hvor deres Frokost gives dem«, så de kunne gå i gang med det arbejde, de var sat til, præcis kl. 7.

Kl. 12 blev der spist middagsmad. Derefter var der en hvilepause, som skulle tilbringes i det fri i en indhegnet gård, og kl. 13.30 begyndte arbejdet igen. Lemmerne arbejdede hele eftermiddagen. Den eneste afbrydelse var en halv times pause, hvor de fik et stykke brød med fedt.

Under arbejdet måtte beboerne gerne snakke sammen, så længe det ikke forstyrrede eller krænkede »velanstændigheden«. Efter endt arbejde kl. 19 blev der spist aftensmad, hvorefter der blev holdt andagt. Hverdagene sluttede kl. 21, hvor fattiglemmerne skulle ligge i deres senge.

Lydighed og straf

Regulativets § 42-46 lyder: »Lemmerne skulle stedse opføre sig anstændigt, sædeligt og beskedent... . Alle Lemmer skyldte Økonomen ubetinget lydighed... . Den der gør sig skyldig i Opsætsighed eller Trods skal alvorligt straffes.«

Økonomen skulle udøve den daglige disciplinærmyndighed. To gange ugentlig skulle medlemmer af fattigkommissionen besøge fattiggården og kontrollere lemmernes forhold og give dem irrettelsestelser eller idømme straffe, hvis der havde været pligtforsømmelser, dovenskab, ulydighed, genstridighed eller andre slette forhold. Straffen kunne være:

Nægtelse af et eller flere måltider. Indespærring i arrest op til tre døgn - i særlige tilfælde på vand og brød. Nægtelse

af udgangstilladelse på søndage. Anmeldelse til politimyndighed.

I § 47 hedder det: »... Med naturlige Forældrerettigheder får Økonomen også Pligten til at opdrage dem, og det må være deres Øjemærke at værne Børnene til Gudsfrygt, Lydighed, Flid, og sædelige Forhold.« Børnene må han revse legemligt, piger op til 14 år, drenge til 18 år »især ved ulydighed, genstridighed og ondskabsfuldt sindelag.«

Felsted Fattiggård 1857: Da blev Jacob straffet: »For løgn og udeblivelse fra skolen er drengen Jacob straffet med ris af økonomen i pastor N. N. Hansens nærværelse.« Jacob var da 8 år. Samme år blev han af fattigkommissionen lejet ud til tjeneste. Jacobs mor var i samme tidsrum på fattiggården, men det var ikke tilladt for hende at blande sig i Jacobs opdragelse.

Arbejdet

I § 28-29 finder man følgende bestemmelse: »Ethvert Lem har at udføre det opgivne Arbejde, som vælges efter Enhvers Kræfter og Evner uvægerligt og uden Knur, saaledes som Økonomen anviser det. Desuden kræves af Enhver, Flid og anstændig Tale.«

En stor del af arbejdet på fattiggårdene udførtes af lemmene, det gjaldt både husarbejdet og det udendørs arbejde. Derudover var der en større indendørs produktion, hvor der blev produceret ting til eget brug, men hovedsagelig ting, som solgtes til det omliggende landbrugssamfund. Produktionen var sikkert tilpasset det lokale behov, f.eks. blev der produceret en mængde tækkereb i Felsted fattiggård. Ifølge en arbejdsbog fra 1868 produceredes følgende: Tækkereb, sivmætter, bihuse, kurve og koste.

Der blev kartet og spundet uld, blår og hør, rullet twist op og syet skjorter, kjoler og forklæder og strikket strømper. De indlagte lemmer arbejdede ti timer i

døgnet og fik løn for deres arbejde. De blev aflønnet efter faste satser - før 1875 i rigsdaler, derefter i mark.

Markarbejde, tækkereb, køkkenarbejde 3,5 rigsdaler om måneden. Tærskning, kostebinding 2,3 rigsdaler om måneden. Strikning, kartning, spinding 0,3 rigsdaler om måneden.

De indlagte skulle betale for kost, logi, tøj og sko. Det kostede 3,5 rigsdaler pr. voksen person om måneden at blive forsørget med kost og logi på fattiggården.

Alt blev noteret. Der var aldrig nogen, der drog gældfri fra fattiggårdene. Nogle oparbejdede en enorm stor gæld, især hvis de var indlagt i lang tid, og især hvis de havde børn med. Fattigvæsenet glemte aldrig gælden.

Yngre mænd og større drenge kunne udlejes til daglejerarbejde for bønderne i omegnen. De store børn skulle gå i skole, og først efter overstået lektielæsning skulle de hjælpe med i produktionen på fattiggården. Børn skulle hjælpe med, fra de var fire år. De skulle samle æg, plukke uld og lignende.

Specielle bestemmelser

Enhver, der henvendte sig til kommunen om hjælp, blev henvist til fattiggården.

Her fik de først et bad og blev rensset for lopper og lus, de kunne få lov til at beholde deres eget tøj, hvis det var brugeligt, ellers blev de ikklædt anstaltens tøj. Hvis de havde bohaver på fattiggården, kunne fattiggården råde over det, evt. sælge det for at få dækket udgifterne til opholdet. I 1890 kom 70-årige Ellen på fattiggården med alt sit bohaver. Hun havde ingen børn til at betale for sig, og et år efter blev hendes bohaver solgt på auktion. Lemmerne skulle skifte undertøj hver søndag og strømper hver 14 dag.

Ingen måtte forlade fattiggården uden en tilladelse. Udgangstilladelse blev kun givet hver anden søndag eftermiddag og

kun, hvis de havde udvist god opførsel. Den, der kom beruset hjem fra udgangsturen, stod til hård straf.

I 1854 forlangte Jørgen at gå ud i sognet på besøg. Økonomen skrev i protokollen: »Da Jørgen i sidste Uge viste sig Opsætsig og en Dag forlod Anstalten uden min Tilladelse, blev det ham nægtet, men i Eftermiddags forlod han uden mit viden de Anstalten.« To dage efter blev Jørgen indbragt af gendarmen og omgående sat i arrest på vand og brød.

Fattiggårdsklientellet

Der var indlagt 153 kvinder, 158 mænd og 185 børn på Felsted Fattiggård i tidsrummet 1853-1910.

På alle fattiggårde var der et blandet klientel. Mænd, kvinder og børn, syge, husvilde og arbejdsløse. Alle, der ikke kunne klare sig selv, blev af fattigkommissionerne indsat på fattiggården. Først hen imod 1900 begyndte man at lave en opdeling, så børn kom på de nyoprettede børnehjem og syge på sygehuse.

I 1820'erne blev der bygget en idiotanstalt i Slesvig (i senere tider benævnt sindssygehospital), hvortil kommunerne mod betaling kunne sende deres psykisk syge, men det var billigere at holde dem på fattiganstalterne, hvis familierne ikke kunne betale. Først i 1887 blev det forbudt at holde de psykisk syge på fattiggårdene.

1859 døde Anna i Felsted, og præsten skrev i kirkebogen: »Hun var idiot, de sidste 10-12 år fuldstændig vanvittig - hun havde opholdt sig 6 år på Felsted Fattiggård, inden hun døde.« Hun var ikke den eneste. Der var 19 sindssyge indlagte i kortere eller længere tid på Felsted Fattiggård i tidsrummet 1853-1887. Allerede i 1870'erne var man i Felsted begyndt at sende enkelte af de hårdest ramte til Slesvig, så de kun opholdt sig i kortere tid på fattiggården, inden de blev afleveret på idiotanstalten af økonomen.

*Interiør fra udstillingen
«Fattiggårde på landet i
Sønderjylland», Haderslev
Museum 2003.*

Foto: Haderslev Museum.

I 1880'erne kom de sociale love, bl.a. loven om alderdomsrenten, der kunne udbetales fra det fyldte 70. år, hvis man havde betalt til den i 30 år og ikke havde fået fattighjælp i ti år, før loven blev indført. Den sparede mange gamle for at komme på fattiggårdene. Men der gik 10-15 år, og først hen imod år 1900 kom den til at virke for alle.

Kvinder på fattiggården

Kvinder over 60 år og de unge gravide kvinder udgjorde tilsammen flertallet af de indlagte på fattiggårdene. Der er forskel på fattiggårdenes kvindeklientel.

På nogle fattiggårde var der et overtal af gamle, udslidte kvinder, men på en stor fattiggård som i Felsted, der lå i et område med store gårde, blev der indlagt mange unge tjenestefolk. De kom tit fra fattige områder i Østpreussen.

Karle og piger boede tæt sammen på de store gårde og havde rig lejlighed til at indlede et seksuelt forhold. Det skete derfor ofte, at pigen blev gravid.

Der stod i tyendeloven, at husbonden kunne sætte en pige ud, hvis hun blev gravid. En sådan pige havde det ikke let. Sat fra sin plads og uden familienetværk var der kun fattiggården tilbage.

Interiør fra udstillingen «Fattiggårde på landet i Sønderjylland», Haderslev Museum 2003. Foto: Haderslev Museum.

Der kunne pigen komme to måneder før fødslen og op til to måneder efter, medens hun ammede, så barnet kunne overleve (altså mod betaling, hver en ting er noteret op).

Derefter kunne hun forlade fattiggården med barnet, hvis hun kunne finde en plads, hvor hun kunne have barnet med. Ellers satte fattigkommissionen barnet i pleje hos en familie, som var villig til at tage det til en billig pris, som moderen selv skulle betale.

Der forekommer utallige kvindeskæbner, og i protokollerne står der mange gange som om Anna, der var tjenestepige fra den russiske del af Polen: Den 19. februar 1894 kom hun højt frugtsommeligt fra Grøngrøft, og 13. marts ned-

kom hun med en søn. Allerede den 28. marts tog hun med barnet til Grøngrøft. Men meget ofte står der som ved Lene, at hun den 1. september 1897 kom højt frugtsommeligt og nedkom 2. september 1897 med en datter. Den 1. oktober 1897 forlod hun pladsen. Barnet blev allerede den 1. november 1897 sat i pleje på Skovbølmark. Om Gudrun hedder det, at hun var født i 1860 på Island og i 1886 kom til tjeneste på Grøngrøft. Hun ankom til fattiggården 20. december 1887 svanger og nedkom med en datter. To måneder efter blev hun udskrevet til Kolding og sikkert derfra deporteret sammen med sin datter til Island, hvor hendes hjemstavnskommune skulle sørge for hende.

Ida fra Tørsbøl var blevet gravid, men

en svensk karl havde i 1871 tilbudt hende ægteskab, hvis hendes hjemsovn ville give hende det fornødne, for hun ejede absolut intet. Fattigkommissionen i Felsted ville imidlertid ikke indlade sig på sådanne syndige tanker som at udstyre en pige til ægteskab, men var i stedet villig til at optage hende på fattiggården.

Det gik lidt bedre for 22-årige Stine, der fødte sit barn på fattiggården i 1854. Regningen for ophold, forplejning og barsel var 17 rigsdaler. Seks år efter blev regningen betalt af hendes kæreste, og de kunne gifte sig.

Kvinder i alderen 30-50 år var ofte gift og indlagt med mange børn, enkelte gange sammen med manden. Hun kunne også være en enke, der måtte efterlade børnene i fattiggården, medens hun selv gik ud for at arbejde.

Peter Hansens enke på 37 år kom i 1859 til Felsted fattiggård med sine fire børn, en pige på 14 år, tvillinger på 11 år og en lille pige på et halvt år. Hendes mand var død, og hun kunne ikke klare sig alene med fire børn. Fire dage efter gik hun ud for at arbejde og tog den yngste pige med. Den store pige kom ud at tjene. Tvillingerne blev på fattiggården og kom senere ud i pleje eller blev udlejet. Seks år efter giftede enken sig, og gælden blev betalt.

De ældre kvinder er den anden store gruppe. Medens de ældre kun udgjorde 10% af befolkningen, udgjorde de på de fleste fattiggårde op til 50%. Det var meget svært for en gammel enke efter en landarbejder at klare sig alene, især hvis hun ikke havde børn, der kunne forsørge hende. Ifølge loven skulle børnene forsørge deres gamle forældre. Hvis børnene var ude af stand til det, f.eks. var rejst til udlandet eller var døde, havde hun kun den mulighed at spinde, sy eller arbejde på anden vis, men før eller siden endte hun på fattiggården.

Enken Inge, 69 år, indkom i 1861 med

en kiste fuld af gammelt skrammel. Allerede tre dage efter gik hun ud i arbejde og kom først igen 10 år senere. Hun døde kort tid efter i en alder af 79 år.

Idealet for kvinder i 1800-tallet var giftermål, men der var et ret stort kvindoverskud. De ugifte kvinder arbejdede tit for en ringe løn og kom i mange tilfælde på fattiggården, når de var slidt op. Der er ikke noteret meget om disse gamle, ugifte i indkomstprotokollen, men vi kan læse om Anna, født i 1789. Hun tjente i Tumbøl, til hun ankom i 1865 og ikke længere kunne forsørge sig selv, da hun var alderssvag. Hun døde i 1869 og efterlod ingen slægt.

Mænd på fattiggården

Mænd mellem 18 og 39 år var altid indlagt i kortere tid på grund af sygdom eller arbejdsulykker. Iver, der arbejdede på Skovbølgård, kom ind på anstalten i 1873 for at blive helbredt efter et ulykkestilfælde.

Mænd i alderen 40-59 år var ofte indlagt i lidt længere tid. Grunden var næsten altid arbejdsløshed om vinteren. Mange arbejdede på teglværkerne ved Egersund om sommeren, men blev arbejdsløse i vintermånederne og havde svært ved at klare sig, indtil teglværkerne igen åbnede i april.

Mænd over 70 år var den langt største gruppe af de indlagte; ca. tre fjerdedele af de indlagte mænd var over 70, når de blev indlagt, og mange var enkemænd.

Johan, født i 1819, blev indlagt i 1887 på grund af svaghed. Hans kone var død 15 år tidligere, og allerede tre dage efter gik han ud på eget forlangende for at klare sig selv. Fire år efter vendte han tilbage næsten blind og døde på fattiggården, 81 år gammel.

De fattige, der blev indlagt på grund af sygdom, led af gigt, dårlig ryg, dårlige ben og fødder - typisk lidelser, der opstår af hårdt slid gennem et langt liv, men

også tuberkulosen florerede under navn af svindsot og brystsyge, især blandt de yngre.

I 1867 blev Jens fra Varnæs indlagt som syg, men udgik allerede et par uger efter til arbejde som huskarl i Aabenraa og måtte på ny indlægges to måneder efter. Et halvt år efter døde han på fattiggården af brystsyge, kun 23 år gammel.

Det var ikke tit, der stod 'drikfældig' i indlæggelsesprotokollen, men man kan ikke se bort fra, at mange må have haft et alkoholproblem. Det vidner nogle af paragrafferne i regulativet om, f. eks. var det absolut forbudt at komme beskænket hjem. Straffen var hård, ned i arresten på vand og brød og udgangsforbud i lang tid.

I 1856 blev Christen indlagt. Han havde med tilladelse forladt fattiggården søndag eftermiddag og var antruffet i beskænket tilstand. Ifølge kirkebogen »havde han aflivet sig selv, han havde - skønt aldrig gift - efterladt sig adskillige uægte børn. Han havde ejet en gård og var ved udsvævelser og druk kommet på fattiggården.«

Børn på fattiggården

Der var flere grunde til, at børn blev indlagt på fattiggårdene. Først og fremmest var der de forældreløse og børn af enlige mødre. Flertallet af de børn, der blev indlagt på Felsted Fattiggård, var født der eller blev indlagt som nyfødte.

Ugifte Ellen fødte tvillinger i 1892 på Felsted Fattiggård. Hun døde i barsels-seng sammen med det ene barn, mens det andet barn blev på fattiggården tre måneder. Derefter kom den lille forældreløse pige i pleje i Styrptom.

Peter Petersen kom 6. maj 1872 med datteren Cathrina på elleve år, samme dag som moderen døde af svindsot. Da faderen døde kort tid efter, kom hun i pleje hos Schmidt, der ville tage hende for

tolv rigsdaler årligt indtil hendes konfirmation. Hun medbragte et gammelt skørt og fire særke af hendes mors.

Christian Peter Falck blev født på Felsted Fattiggård 28. maj 1860. Hans mor, Anna, var 32 år og født på Felsted mark. Hun var tjenestepige hos Christian Falck, som var gift og havde en gård i Varnæs. Da veerne var på sit højeste, blev hun forhørt af jordemoderen og røbede, at hendes husbond var faderen. Drengen fik da hans navn. Christian blev hos moderen i et år. Hun blev gravid igen, men døde i barsels-seng. Derefter begyndte et barsk, omflakkende liv for Christian. Han blev sat i pleje, de første år hos Hans Hansen sammen med et andet plejebarn fra fattiggården. Senere kom han til Peter Lock. Som 8-årig kom han til Boel i skoven og som 12-årig til Thaysen i Hostrupskov, hvor han var, til han blev konfirmeret.

Normalt plejer vi ikke at kunne følge børnene, når de er blevet voksne, men vi har senere truffet Christian Peters barnebarn. Han kunne fortælle og endda vise os et billede af Christian Peter som soldat i Flensborg. Han giftede sig og bosatte sig i Flensborg, hvor han blev regimentsmusiker og senere stenhugger. Han fik syv børn. Hans barnebarn fortalte, at de aldrig fik noget at vide om hans barndom. Bedstemoderen formanede børnene, at de aldrig måtte udspørge bedstefaderen om hans barndom. Den havde været så forfærdelig, sagde Christian Peters kone.

Fattiggården rummede også forladede børn. I 1861 blev Thomas på ti år indlagt, idet hans mor var død, og faderen var forsvundet. I 1905 havde fattiggården fire søskende på 14, 10, 9 og 7 år indlagt fra Slesvig, kun medbringende det tøj, som de havde på. Det meddeles, at forældrene muligvis var flygtet til Amerika og havde overladt børnene til fattigvæsenet. Et halvt år efter udgik børnene til forskellige plejer.

Arbejdsløse familier med børn

Nogle børn kom med begge forældre på grund af arbejdsløshed. Teglværksarbejder Thomas med kone og seks børn havde i vinteren 1881 søgt om hjælp med den begrundelse, at han kun med besvær tjente det daglige brød til familien. De klarede den vinter, men indlægges i vinteren 1882. Den 1. maj gik de alle ud til arbejde på Hüttmanns teglværk ved Egernsund. De to største drenge var da over 13 år, så de kunne arbejde med, men regningen for opholdet blev senere betalt til fattigvæsenet. De kom ikke mere på fattiggården.

Alle børn under fire år blev sat i pleje. Børn i alderen syv til ca. tolv år blev ofte på fattiggården om vinteren og lejet ud om sommeren, men kom nogle gange ud i pleje. Jacob blev som elleveårig fæstet til Vogt i Genner på den betingelse, at han forblev der uden løn til et år efter sin konfirmation.

Plejeforældre

Vi har set lidt på de plejeforældre, der tog børnene, og fundet, at det tit var meget fattige familier og ældre enker, der tog de små børn i pleje, måske for selv at undgå fattiggården ved hjælp af de plejpenge, som de fik. De større børn kom ud på gårde og steder, hvor der ikke skulle betales plejpenge. De skulle arbejde for føden. Fattigvæsenet overtog formynderskabet over børnene fra det øjeblik, de blev indlagt på fattiggården, og sørgede for tjenestepladser, men havde formynderskabet over børnene, indtil de fyldte 18 år.

Efterskrift

Da vi startede undersøgelsen omkring fattiggårde på landet i Sønderjylland, havde vi et billede på nethinden af overfyldte steder. Men det blev hurtigt revideret. Belægningen var som regel stor de første år, men så vendte billedet ret hurtigt. Folk stod ikke ligefrem i kø for at

komme på fattiggården. En statistik over de indlagte i Felsted fra 1853 og frem til 1910 viser, at den aldrig var fuldt belagt. På et spørgeskema fra regeringen i 1881 svarede Felsted da også: »Fattigudgifterne er siden bygningen af Anstalten ikke formindsket er saagar blevet betydeligt større.« Udgifterne til de fattige både inden for og uden for anstalten var blevet større. De fattige i de omkringliggende sogne blev underholdt i deres egne landsbyer. Så forklarede fattigkommissionen det også med, at de havde flere plejetilfælde, som øgede omkostningerne. Kunne man på nogen måde klare sig selv, så sled man hellere et par år mere.

For os i dag lyder det som en umenneskelig og nedværdigende måde at klare datidens sociale problemer på. I stedet for at indse, at det var samfundet, der var i ubalance med massearbejdsløshed og stor nød for de lavere samfundsklasser, pegede man på de fattige som de skyldige og forsøgte at klare problemet ved at isolere dem fra det øvrige samfund.

Man skal dog huske at måle det med den tids målestok og sammenholde det med forholdene for landarbejderklassen i 1800-tallet. Der er ingen tvivl om, at mange fattige rent materielt fik det betydeligt bedre ved at blive indlagt på fattiggården, hvor de fik arbejde, mad og husly – alt under velordnede forhold. Det største problem var nok, at de fattige blev berøvet retten til at disponere over deres eget liv.

Denne bevidste umyndiggørelse og isolation fra det øvrige samfund på grund af fattigdom var en af årsagerne til, at fattiggårdene aldrig blev den succes, man fra myndighedernes side havde regnet med. Og med Steinckes socialreform i 1933 var fattiggårdsæraen et overstået kapitel – heldigvis.

Pæleværk

en alsisk lokalitet med en tusindårig historie

Af ARNE NØRREGAARD

En studiekreds bestående af en halv snes medlemmer af Lokalhistorisk Arkiv for Tandslet Sogn har i de senere år i vintermånederne arbejdet med dokumenter skrevet med gotisk håndskrift. Dokumenterne stammer for størstedelens vedkommende fra Landsarkivet i Aabenraa, hvorfra studiekredsen har gennemarbejdet arkivalisk materiale fra Als vedr. Gammelgårds godsarkiver, retsprotokoller og meget mere. Endvidere har studiekredsen orienteret sig i forskellige faghistoriske bøger og artikler om de berørte emner. På et vist tidspunkt var deltagernes interesse næsten euforisk, da man mente at have fundet fysiske rester af Gammelgårds Tinghus, men som artiklen viser, smuldrerede beviserne. Cand. oecon. Arne Nørregaard, Tandslet, fremlægger her resultaterne.

Den tidligste historie

Inden den vandrige Pulverbæk, der løber fra Holmskov i Tandslet sogn gennem Mjængdam til Augustenborg Fjord, møder Gammelgårds skoven, skærer den sig dybt ned i terrænet og danner en mægtig slugt. Området, der kaldes Pæhlværk eller Pæleværk, på tysk Pahlwerk, består af 3-4 huse eller små husmandsbrug, der ligger omkring slugten. Det vides ikke, hvor gammelt navnet Pæleværk er; det er ikke nævnt på Meiers Alskort fra 1641, men iflg. Trap Danmark 5. udgave er stedet nævnt i 1690: »udimod Pæleværket«.

Pulverbækken har tidligere heddet Erdbeck eller Ertebæk, jf. Meiers kort. Forstavelsen Erd eller Ert, der også fin-

Udsnit af preussisk målebordsblad u.å. Her nævnes navnet Pahlwerk/Pæleværk. Landsarkivet

Udsnit af Meiers kort over Als fra 1641. Landsarkivet.

des i Ertebjerg, kommer formentlig fra det tyske Erde, der betyder jord. Oprindelsen til navnet Pulverbæk, kendes ikke. Måske kommer det af Pæleværkbæk, eller måske stammer det fra det alsiske polfer, der kan betyde en rivende strøm eller et kraftigt vandløb.

Også oprindelsen til navnet Pæleværk er uklar. Måske betyder det opstemning af vandløb. En anden forklaring er, at der her har været et anløbssted med pæle, »et pæleværk«, hvor man kunne fortøje skibene eller bådene. Disse forklaringer er formentlig lidt letkøbte, og i hvert fald er der aldrig fundet rester af fortøjningspæle. En anden og mere sandsynlig forklaring er, at navnet kommer af det platyske ord pægl, der betyder spalte.

Det geologisk særprægede landskab

omkring Pæleværk er skabt som en tunneldal af smeltevand fra isen under sidste istid for kun 20.000 år siden. Søen øst for slugten er et typisk dødishul.

I oldtid og vikingetid har Augustenborg Fjord, Mjangdam, Pulverbækken og engarealerne umiddelbart vest for Mjangdam vanskeliggjort passage over land mellem Sydals og Nordals. På strækningen fra vest og indtil Pæleværk har der formentlig kun været vadested eller bro ved lokaliteten Bro, og det næste fremkommelige sted har været Pæleværk, hvor der med stor sandsynlighed også har været et vadested og siden middelalderen en træbro. Pæleværk har med andre ord været et vigtigt trafikalt knudepunkt.

På grund af mulighederne for sejlads

Kort fra 1796 over den østlige del af Gammelgårds marker. Landsarkivet.

med både eller pramme helt frem til Pæleværk har området været forholdsvis tæt befolket i oldtiden. Området vrimer med stenalderredskaber, og der er påvist flere bronze- og jernalderboplader. Også i vikingetiden har der været en betydelig befolkningskoncentration i området omkring Augustenborg Fjord og Mjangedam.

Ifølge et gammelt sagn har området været så interessant, at Ansgar omkring år 830 har været sejlede til Pæleværk.

Hvis vi et øjeblik forestiller os, at sagnet talte sandt, og at Ansgar virkelig havde været der og fattet samme interesse for området, som han gjorde for Ribe og Hebeby, og havde fået opført en kirke, skal

der ikke mange visioner til for at forestille sig, at der på Sydøstals kunne være blevet grundlagt en by med en størrelse og magt, der kunne have påvirket de historiske og politiske forhold såvel i Danmark som i Slesvig-Holsten.

Ved oprettelsen af ejerlav i yngre jernalder blev en del af slugten og en strækning af bækken en naturlig ejerlavsgrense. Området mod syd kom med til Ertebjerg ejerlav og mod nord til Kettingsskov ejerlav (Svelstrupskov, som det hed dengang). Ertebjerg ejerlavs udstrækning var uhensigtsmæssig under dyrkningsfællesskabet, der indførtes successivt ved middelalderens begyndelse, og det blev derfor opdelt i to grandelav. Pæleværket kom med i Jestrup Grandelav.

Pæleværkets relation til Gammelgård

Jorden omkring Pæleværk har formentlig været en del af Jestrup Grandelavs over-

drev og i begyndelsen ikke været med i den del af jorden, der blev dyrket. På grund af den centrale beliggenhed ved den betydningsfulde hovedfærdselsåre fra Sydøstals til Gammelgård har området formentlig været bebygget siden engang i middelalderen. Beboerne har været en del af fællesskabet og haft græsningsret til en ko, et par får og måske et par gæs og har derudover ernæret sig ved forskelligt arbejde hos områdets bolsmænd eller i Gammelgårds skov.

Med Hertug Hans den Yngres overtagelse af Gammelgård i 1584 blev bøndernes hoveriarbejde mere omfattende, og stort set alle hoveriarbejdere (husmænd og bøndernes karle og piger) fra hele det sydøstlige Als (Tandslet, Tandselle, Ertebjerg, Sarup og Mommark) har dagligt passeret Pæleværk på vej frem og tilbage til hoveriarbejdet. Vejen fra Sydøstals (undertiden benævnt hoverivejen eller

Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort fra ca. 1770.

Titelsiden fra tingretsprotokollen for Gammelgård Lens Ting fra 1754. Landsarkivet.

hertugvejen) gik over broen ved Pæleværk og løb 30-40 meter langs slugten på dennes nordøstside og derfra skråt over til Gammelgård, jf. Gammelgårds markkort fra 1796. Dette sidste stykke af vejen er nu nedlagt, og det er i dag stort set ikke muligt at påvise spor af den.

På markkortet er de tre huse ved Pæleværk indtegnet, som om de helt eller delvist var en del af Gammelgårds jorder. De har muligvis fulgt med i handlen, da Hans den Yngre i 1598 overtog to bol i Jestrup. I det ene af husene (Asserballevej nr. 10 på nordøstsiden af bækken) har der været en skovfoged, der som løn har haft 4 tønder land jord. Ældre kort, både Videnskabernes Selskabs kort fra o. 1770 og Du Plats sammenstykede udflytningskort fra 1805, viser, at der har været krophus i ét af husene (Randsbjerg nr. 2). På Gammelgårdkortets oversigt over »Inhalt der Guths Koppeln« er anført en kådner (husmand) på et som arvefæste tildelt

landstykke. Det kan meget vel være det ene af de tre husmandssteder (Asserballevej nr. 8). I Det Sønderjyske Landsarkiv findes ingen oplysninger om tildeling af jord til disse småhusmænd. Derfor er det ikke usandsynligt, at de har fået deres små jordlodder udskilt fra fællesskabet inden jordfordelingen, der i Jestrup Grandelag fandt sted i 1771.

Tinghuset ved Pæleværk

Da Hertugen af Augustenborg Frederik Christian I i 1754 fik overdraget godset Gammelgård på Als som gave fra Kongen, Frederik den V, blev »tingpligtigheden og jurisdiktionen på samme gods ... tilstået ham ved et særligt brev af 19. marts 1754.«

I denne forbindelse blev der opført et tinghus tæt ved vejen lidt nordøst for Pæleværk. I dag kan denne placering synes ejendommelig, men den var i virkeligheden meget central ved den vigtige hovevej fra Sydøstals til Gammelgård og omtrent, hvor de 3 ejerlav, Gammelgård, Kettingskov og Ertebjerg, mødtes. Tinghuset for Gammelgård Lens Ting eksisterede kun i et halvt århundrede; i 1805 blev det flyttet til Sønderborg Slot.

Tingretsprotokollen er bevaret og findes på Landsarkivet i Aabenraa. På indersiden af dens omslag står prentet (oversat fra tysk): »Retsbog for de offentlige ting- og retsforhandlinger i Gammelgaard Len påbegyndt den 14. August 1754.« Underskrevet af Jacob Wilmerding, der var herredsfoged i alle len under Augustenborg og nu også havde fået Gammelgårds Len under sig. På første side i tingretsprotokollen anføres, at »Hertug Frederik Christian har indstiftet tinghuset,« og at »beslutningen kundgøres med opslag på væggen« (?).

Desværre ved vi ikke noget konkret om tinghusets opførelse eller dets fysiske rammer. Vi ved ikke, hvor stort det har været, eller hvordan det har set ud.

Der findes hverken skitser eller tegninger. Det har sandsynligvis været en meget enkel, stråttækt bindingsværksbygning på 5-6 fag. Måske uden nogen form for opvarmning. Deltagerne i retshandlingen har dels været herredsfogden fra Augustenborg, der har fungeret som dommer, og dels en retsskriver, der har medbragt retsprotokollen og taget den med sig tilbage. Derudover har der været et antal lokale syns- og sandemænd, der har fungeret som lægdommere. Retsprotokollen viser, hvilke sager tingsretten har behandlet, således bl.a. ejendomshandler, fæstekontrakter, arveskiftekontrakter, civile søgsmål, syns- og hegnforretninger, skilsmisser og personlige stridigheder.

Tinghuset er desværre ikke vist på kortet over Gammelgårds marker fra 1796, men det er tydeligt markeret på Videnskabernes Selskabs kort og på Du Plats kort, som ikke er afbildet i denne artikel. Nøjagtigheden på disse kort er imidlertid ikke stor nok til at påvise præcist, hvor huset har ligget. Der er ingen rester tilbage af huset eller af grunden. Der findes ingen kilder om dets opførelse, men i et vandhul i nærheden af det sted, hvor kortet viser, at tinghuset har ligget, er der fundet en del træ, som ved første øjekast lignede bygningstømmer, men en nærmere undersøgelse på Nationalmuseet har afsløret, at det var ubearbejdet elmetræ.

Begge de nævnte gamle kort tyder på, at tinghuset er bygget på en af de marker, der kom med til avlsgården Vertemine, da denne blev oprettet ved deling af Gammelgård i 1773, selvom der intet er nævnt herom i salgskontrakten. Dette betyder, at vi med god sandsynlighed kan fastslå, at tinghuset har ligget i Kettingskov ejerlav lige bag ejerlavsskellet til Ertebjerg ejerlav, på det sted, hvor der nu findes et maskinhus til ejendommen Bækkegaard 1, Tovrup. Tinghuset må således have været forbundet med hoverivejen med en lille

kort stikvej tværs over skovfogedhusets jord. I ejerlavsskellet finder man i dag et markled (lejgaf) med en sten, der er forsynet med jernhængsel. Denne ledsten kan tænkes at markere, hvor indgangen til tinghuset har været.

Som nævnt blev tinghuset opgivet i 1805 og tingretten i lighed med tingretterne for Augustenborg og Ruhmorsgaard flyttet til Sønderborg. Der findes ingen skriftlige oplysninger om, hvorfor de er flyttet, men i 1805 blev omfanget af godsernes retsmyndighed indskrænket ved lov. Siden tinget var oprettet, havde tiderne forandret sig. Udskiftningen af jorden og til dels udflytningen fra landsbyerne var gennemført, og måske var centralisering af administration og retsvæsen blevet ønskværdig, måske følte placeringen afsides i forhold til Sønderborg og Augustenborg.

Selvom der kun er gået 200 år, siden der var tinghus for Gammelgårds Len Ting ved Pæleværk, er historien herom næsten gået i glemmebogen, måske fordi det kun lå der i 50 år. En egetræsbevokset 30x20 meter stor bank, et voldsted på engen lidt øst for Gammelgård kaldes i folkemunde »e Tingstej.« I virkeligheden er ringvunden det middelalderlige Gammelgårds voldsted. Det forhold, at tingforretninger i ældre tid foregik i fri luft, er også med til at sløre erindringen.

Pæleværk-området i dag

Ved oprettelsen af husmandsbrug i 1920'erne blev der oprettet endnu et husmandsbrug i området, Bækkegaarden ved Pæleværk, på en parcel udstykket fra Vertemine, altså i Kettingskov ejerlav og formentlig endda netop, hvor tinghuset har ligget. Endvidere fik ét af de eksisterende husmandsbrug, det tidligere skovfogedhus, tilkendt lidt tillægsjord. Ved anlæggelsen af den nye gennemgående vej fra Tandslet til Guderup i 1942 blev vejen ført over slugten og bækken

på en stor dæmning vest for den gamle vej og vest for bebyggelsen.

Kilder

Trap Danmark, forskellige udgaver.

»Alsiske Stednavne«, Alsingergildets skrifter 13 - 1994.

»Sønderjylland med Vadehavet og Rømø«, Gyldendals Egnsbeskrivelser 1971.

Erland Porsmose: »Kulturlandskab og bebyggelse 1000-1800« i: Vivian Etting (red): »På opdagelse i Kulturlandskabet«, 1998.

Peter Kr. Iversen: »Gammelgaard, et bidrag til alsisk godshistorie«, Særtryk af Sønderjyske årbøger

Carsten Porskrog Rasmussen: »Rentegods og Hovedgårdsdrift«, bind II, Aabenraa 2002.

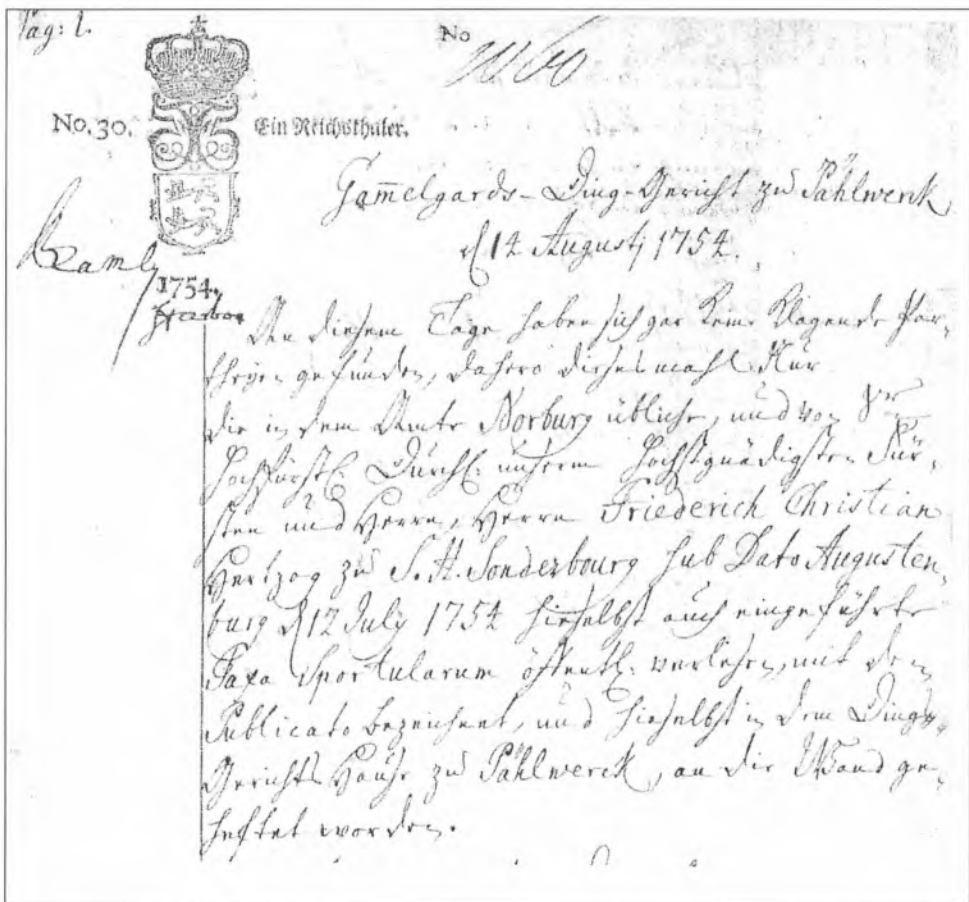
Johan Hvidtfeldt: »Alsiske retsområder og tingsteder«, Sønderjyske Årbøger 1942.

Niels H. Kragh Nielsen: »Galgehøj og Rettersted«, Aabenraa 2002.

Jens Raben: »Historier og sagn fra Als og Sundeved«, Historisk Samfund. for Als og Sundeved 1998.

»Voldsteder i Danmark - Jylland 2«. 1999.

J. H. C. Du Plat: »Sammenstykkede udstykningskort for Hertugdømmet Slesvig« i jubilæumsudgave fra »Der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte«, Kiel 1983.

Tingretsprotokollens indledning.

Set og sket i grænselandet

Grænselandskronik

Af H. E. SØRENSEN

Mindretallenes sprog er et emne, der har optaget spalteplass i landsdelens aviser dette forår. Gymnasieelever fra Duborgskolen har skrevet stile om deres forhold til København-Bonnerklæringerne, bl.a. om det danske sprog i Sydslesvig i dag. På delegeretforsamlingen hos Bund deutscher Nordschleswiger har man diskuteret, om det tyske sprog er ved at blive et fremmedsprog hos det tyske mindretal. H.E. Sørensen har set på sprogdebatten og andre emner, der har verseret i den sønderjyske presse i april kvartal 2005.

Tilsyneladende er idealismen på retur inden for mindretallene. Det gælder vistnok på begge sider af grænsen. Tidligere var det at arbejde inden for mindretallenes organisationer omgivet af en vis idealisme, der somme tider kunne være næsten for meget af det gode. Men den er i dag stort set forsvundet. At være lærer i de danske skoler i Sydslesvig eller de tyske i Sønderjylland er et arbejde som alt andet. Her tæller løn, timeforbrug og fagforeningsnormer. Hvad der vel for så vidt er i orden. At foretage sig noget ud over normen er at betragte som noget nær skruebrækkeri.

Dansk sprog syd for grænsen

Fejringen af København-Bonnerklæringerne i foråret har - foruden meget andet - også været med til at afsløre dette faktum. Bl.a. tog man erklæringerne op i nogle afgangsklasser på Duborgskolen (det danske gymnasium i Flensborg), hvor eleverne afslutningsvis skrev stile om deres eget forhold til erklæringernes ordlyd og intentioner. Disse opgaver blev

senere samlet i et hæfte og udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg (Lars Henningsen: »Bonnerklæringen og de unge«).

I elevernes indlæg sporer man en angst for at bekende national kulør, og det er bemærkelsesværdigt, at ikke én af de 35 »skribenter« erklærer sig for ubetinget dansk. Tværtimod er der slet ikke så få, der siger, at de er rent tyske eller overvejende tyske. Ellers definerer de sig som sydslesvigere. De taler kun dansk i skoletimerne, men bruger tysk både i skolegården, hjemme og blandt deres kammerater og omgangskreds. Ikke én har dansk hjemmesprog. Når de går på den danske skole, er det i stor udstrækning for at lære et nyt sprog og få kendskab til en anden kultur, som kan være dem til nytte i fremtiden. Endelig spiller det en stor rolle, at en studentereksamen fra Duborgskolen giver ret til at studere både i Danmark og Tyskland, ligesom muligheden for at få dansk SU ikke er uvæsentlig.

Sådan er det vel at tilhøre et nationalt mindretal. Man lever trods alt i værtslandet og er præget heraf. Uden at fornægte »sit eget« optager man impulser fra omgivelserne. Det er nok karakteristisk såvel for en dansk sydslesviger som for en tysk nordslesviger. Mon ikke en tilsvarende undersøgelse på det tyske gymnasium i Aabenraa ville give et resultat, der ligner besvarelserne fra Duborgskolen?

Undersøgelsen blev kommenteret i årsmødetalerne sidst i maj. Bl.a. sagde folketingsmedlem Søren Krarup fra Dansk Folkeparti, at det frie valg i virkeligheden var en fare for mindretallene.

Grøngaards store lade fra omkring 1750, som skal renoveres med midler fra Kulturarvsstyrelsen og fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til Almene Formål. Foto: Hans Christian Gabelgaard. JydskeVestkysten.

Derved forsvandt det givne, der ligger i at være født ind i et folk, og dermed den forpligtelse, det er at tilhøre en bestemt nationalitet (Fl. A.).

Tyskerne i Nordslesvig

At problemet heller ikke er ukendt i det tyske mindretal nord for grænsen kom frem på Bund deutscher Nordschleswigers (BdN) delegeretforsamling i Tinglev i maj, hvor formanden Hans Heinrich Hansen tog bladet fra munden og direkte stillede spørgsmålet, om »det tyske sprog inden for mindretallet ikke lige så stille er ved at blive et fremmedsprog.« Det udløste en heftig diskussion, hvor en af deltagerne bl.a. sagde, at hun følte sig som en »antikvitete«, når hun ved fødselsdagsfester eller lignende inden for mindretallet forsøgte at føre en samtale på tysk, men altid efter få sætninger fik svar på sønderjysk - eller »dänisches Platt«, som man ynder at sige i de kredse.

Lederen af det tyske bibliotek i Aabenraa, Nis-Edwin List-Petersen, sagde her til, at »sønderjysk er omgangssproget i 70 procent af vore hjem« - og så er han nok endda optimist! »Det er et faktum, at unge i mindre og mindre grad benytter sig af det tyske sprog,« tilføjede han. En repræsentant for mindretallets ungdomsorganisation, Junge Spitzen, Stephan Kleinschmidt, mente, at »folk for 10-20 år siden som en selvfølge talte mere tysk, end de gør i dag,« og foreslog en imagekampagne til gunst for det tyske sprog med T-shirts, plakater, løbesedler og postkort (No.). Man kan måske have sin tvivl om, hvor meget det vil hjælpe.

Det kan næppe undre, at flertalssproget både syd og nord for grænsen vinder ind på mindretalssproget, men man må give BdNs tidligere formand Gerhard Schmidt ret, når han ved samme lejlighed sagde, at det virker forbavsende, at man fra dansk side ikke gør mere for at

at fremme kendskabet til tysk. Ja, faktisk går man den modsatte vej ved - i disse EU-tider! - at fjerne tysk som obligatorisk sprog i de danske gymnasier. »Kendskab til tysk ville styrke erhvervslivet og være med til at bringe landsdelen ud af sin isolation som et randområde,« sagde Gerhard Schmidt (No.). Deri har han givetvis ret. Og så er problemet med ikke at kende eller bruge tysk nok trods alt større »oppe i landet« end her i Sønderjylland, hvor man næppe har den samme berøringsangst over for nabolandets sprog. Det sørger de mange tyske kunder i grænsebyernes forretninger og ved turiststederne for.

Ny retskrivning?

Mindretalssprogenes stilling var ikke den eneste sprogdiskussion, der dukkede op her i foråret. Professor i dansk sprog ved Københavns Universitet, Frans Greger-

sen, barslede med et forslag om en total reform af dansk retskrivning. Vi siger ikke det, vi skriver, og vi skriver i hvert fald slet ikke det, vi siger, fastslog han. Derfor skulle retskrivningen moderniseres, dvs. rettes ind efter udtalen. Det ville gøre alting meget lettere, hævdede professor Gregersen (JV).

Blandt de eksempler på ændringer, som professoren angav, var, at man i stedet for »fisk« skulle skrive »fesg«, »skal« burde ændres til »sga«, »hvem« til »væm«, og for at det ikke skal være løgn: »tiger« burde fremover staves »tiå«. Nu ved jeg ikke, hvorledes professoren taler, men jeg har i hvert fald ikke hørt nogen, der sagde »tiå«, når de mente en gulstribet kat på halvanden meters længde. Men derfor kan den udtale selvfølgelig godt findes i udvalgte kredse.

At ideen er dødfødt skyldes bl.a. det faktum, at ordene ikke udtales ens i de

De sørgelige rester af den danske grænsebygning fra 1956 i Kruså. Foto: Karin Riggelsen. Der Nord-schleswiger.

forskellige landsdele eller af de enkelte mennesker. Og man kan vel næppe tænke sig en situation, hvor hver enkelt person dannede sig sit eget skriftsprog alt efter, hvad man nu syntes var mest passende. Det ville hurtigt skabe en babylonisk forvirring, så ingen mennesker var i stand til at læse dansk.

Et skriftsprog må i sagens natur være konservativt. I Frankrig har stavemåden ikke ændret sig væsentligt siden 1600-tallet, så ingen franskmænd har vanskeligheder med at læse Moliere på grund af retstavningen (som vi kan have det med Holberg). Og da Vuk Karadzic i 1830'erne normgav det serbiske sprog, stavede han ordene, som man/han sagde dem. Det må serberne så - med visse modifikationer - trækkes med i dag, ligesom man i de egne af Norge, hvor nynorsk er det gængse skriftsprog, staver ordene, stort set som Ivar Aasen formede dem i anden halvdel af 1800-tallet. Dansk følger en stavenorm, der er over hundrede år gammel, bortset fra enkelte ændringer i 1947 - Hartvig Frischs stavereform.

Netop fordi stavemåden er en træg størrelse, der ikke kan eller skal ændres efter ethvert modelune, er vi i stand til uden større besvær at læse ikke alene, hvad folk skriver i de forskellige landsdele, men også, hvad folk skrev for hundrede eller to hundrede år siden - uanset dialekter og andre forskelle i udtalen.

Hvis professor Gregersen - hvad guderne forbyde! - fik gennemført sin »reform«, ville ingen længere kunne læse, hvad Grundtvig, Holberg eller Oehlen-schläger satte på papir. Sagt brutalt og ligeud: han ville afskære danskerne fra dansk kultur!

Og det kan vist ikke være meningen.

Var H. C. Andersen i Tønder?

På H. C. Andersens 200-års dag kunne JydskeVestkysten i en stort opsat artikel berette, at lokalhistorikeren Ingolf Haase

havde fundet ud af, at digteren i 1866 havde været i Tønder, hvor han iflg. dagbogen havde skiftet heste på »stationen i Tønder.« Han havde bedt en mand, som havde genkendt ham, hilse »mine venner i Tønder«, hvortil manden svarede, at »der have vi ikke mange.«

Denne oplysning blev straks tilbagemvist af to andre lokalhistorikere, Kaj Elkjær Larsen og E. Menne Larsen, som begge hævdede, at det ikke kunne passe. Dels skrev H. C. Andersen noget andet i sine erindringer, dels havde Tønder dengang ingen togforbindelse, og dagvognsruterne mellem Kolding og Hamburg førte ikke over Tønder. Og i øvrigt ville det næppe kunne lade sig gøre at rejse fra Kolding til Hamburg på den tid, Andersen havde til rådighed, hvis han skulle over Tønder.

E. Menne Larsen konkluderede: »På grundlag af teksten (i dagbogen) kan vi regne med, at Andersen på en station - måske under et togskitte - har vekslet et par ord med en mand fra Tønder. Andersens træthed og indtagelse af alkohol til middagen (i Hamburg) sent samme aften - vi ved ikke, hvor stor flasken var - har fået pennen til at slå sludder, uden at han har bemærket det. Det kan vist ske for de fleste i den situation.«

Dagbog

1. april: Pensioneret grænsebetjent Aage Emil Hansen, Smedeby, sælger sin unikke samling af effekter vedrørende græsegendarmeriet til Bov Museum (JV).

2. april: Ved Sæd grænse afsløres to stiliserede svanefigurer, udført af kunstneren Anka Landtau fra Bøglund ved Slesvig (Fl.A.).

Den første lægebemandede redningshelikopter, der har hjemme i Niebüll, indsættes i Sønderjylland (JV, JP).

3. april: I forbindelse med byggemodning ved Havneby på Rømø findes rester af huse fra 1600-tallet (JV).

6. april: En udgravning viser, at det gamle bolværk ved Skibbroen i Tønder ikke længere eksisterer, således som man havde troet (JV, No.).

7. april: Det danske mindretals parti Sydslesvigsk Vælgerforening fratages sit »grundmandat« i den slesvig-holstenske landdags stående udvalg (Fl.A.).

Genforeningsmuseet får foræret en glasmosaik, der viser Genforeningen i 1920, udført af Sigurd Olrik. Den har tidligere siddet i Østifternes Kreditforenings bygning i København, der blev nedrevet i 1956 (JV).

8. april: Entreprenør Kay Wilhelmsen køber Tønder kaserne (JV).

9. april: Forlaget Bjerre Publications i Jels udgiver et nyt »gør det selv«-blad for kvinder, »Sådan!« (JV).

Statens Kunstfond kræver den gipsvæg, som EUC-Syd i Sønderborg har slået op foran kunstneren Johannes Carstensens mosaik »Landskab med sol«, taget ned, men en forhandling med skolen giver ikke nogen endelig løsning (JV).

11. april: Synoden for den nordelbiske kirke vedtager at nedlægge bispedømmerne Slesvig og Lübeck, så der fremover kun skal være en biskop i området (sandsynligvis i Hamburg) mod nu tre (Fl.A.).

13. april: Det planlagte feriecenter Nordseeland ved Højer vil iflg. planerne give fast arbejde til 437 personer og i alt tilføre området omkring 1800 nye arbejdspladser (JV).

En afstemning i Bevtoft sogn giver et flertal for tilslutning til Haderslev på 55,3 pct. af stemmerne, mens 43,9 pct. ønsker at komme til Tønder sammen med resten af Nr. Rangstrup kommune (JV).

15. april: Møllehjulet ved Slotsmøllen i Aabenraa skal restaureres (No.).

16. april: Kresten Philipsen bliver formand for Elsam (JV).

18. april: Den nye slesvig-holstenske regering, der består af en koalition mel-

Dødens Gab! Carl Holst, H. P. Geil og Flemming Roth ved åbningen af det nye Midtsønderjyllands Museum i Gram. Foto: Karin Riggelsen. Der Nordschleswiger.

lem CDU og SPD, indsættes. Peter-Harry Carstensen fra CDU bliver ministerpræsident (JV).

I Skærbæk Fritidscenter afvikles det 19. verdensmesterskab i skolefodbold med deltagelse fra 24 nationer (No., JV).

Håndboldklubben Flensburg-Handewitt vinder for tredje gang i træk det tyske mesterskab (No.).

19. april: DSB indsætter gamle tog på

en del provinsruter, bl.a. mellem Kolding og Sønderborg (JV).

Kampene på Dybbøl 1864 mindes med dansk og tysk kransenedlæggelse på kriegergravene (JV).

Et af landets sidste andelsfrysehuse (i Sdr. Vilstrup) nedlægges (JV).

Ved Stollig på Løjtland findes rester af middelaldergårde (JV).

Socialdemokraten Frode Sørensen fra Sønderborg bliver formand for Folketingets skatteudvalg (JV).

20. april: »De hvide busser«, der i 1945 på grev Folke Bernadottes foranledning førte danske og norske koncentrationslejrfangere hjem fra Tyskland, mindes ved en højtidelighed i Frøslevlejren (Fl.A.).

21. april: På Augustenborg Slot åbnes et museum for psykiatrien gennem tiderne (Fl.A.).

23. april: Cand. mag. Søren Fauth, Tønder, har oversat den tyske filosof Arthur Schopenhauers hovedværk »Verden som vilje og forestilling« til dansk (JV).

26. april: Ved Traneodde i Nørreskovene på Als afsløres en mindesten for seks omkomne besætningsmedlemmer fra en engelsk bombemaskine, der blev skudt ned over Lillebælt ud for stedet 23. april 1944 (JV).

Sygehusdirektør Gunnar Johannsen, Sønderborg, bliver ny direktør for amtets sygehuse efter Karsten Hundborg, der flytter til Århus (JV, No.).

27. april: Kampene ved Selk syd for Slesvig 1864 mindes med dansk, tysk og østrigsk kransenedlæggelse på den restaurerede massegrav (No.).

En ny Rømø-Sild-færgeløber af stabelen fra et værft i Klaipeda i Litauen. Den skal udrustes i Ålesund i Norge (No.).

28. april: Det internationale konsulentfirma Great Place to Work Institute Europe udpeger Frøs Herreds Sparekasse som en af Europas hundrede bedste arbejdspladser (JV).

30. april: Under nedrivningsarbejde

i Sønderborg findes en middelalderlig brønd (JV).

6. maj: Oplevelsesparken Danfoss Universitet ved Nordborg indvies af kronprinsesse Mary (JV).

Befrielsen 5. maj 1945 mindes flere steder i landsdelen, bl.a. ved en kunstnerisk belysning af siloerne på Aabenraa havn (JV).

For første gang holder Schleswig-Holsteinisches Heimatbund og Grænsesforeningen fælles møde i København (No.).

9. maj: En brand i den middelalderlige del af Slesvigs rådhus forårsager skader for o. 5 mio. kr. (Fl.A.).

10. maj: Det nye naturhistoriske museum i Gram åbner (JV, No.).

Ved Søndergård i Hammelev udgraves en boplads fra tidlig jernalder, 2-300 f. Kr. (JV).

Sønderjyllands Fragt Service, Haderslev, kåres på vognmændenes årsmøde til Årets Transportvirksomhed (JV).

11. maj: Den store 1700-tals lade ved Grøngård restaureres med tilskud fra Kulturarvstyrelsen og A. P. Møllers Fond (JV).

Oberst Jørgen Frederik Edeling, Haderslev, der bl.a. stod bag Hjemmeværns-museet, dør 77 år (JV).

Museet på Sønderborg Slot erhverver tre malerier af Niels Simonsen fra efterkommere af kaptajn A. W. Dinesen, der lod dem udføre for at mindes sine oplevelser og bedrifter i Treårskrigen (Fl. A., JV).

Vojens Tovværk, der fremstiller løfte- og håndteringsudstyr, sælges af sine engelske ejere til det svenske firma Förankra (JV).

13. maj: I Svavsted (Schwabstedt) i Sydslesvig indvies et nyt hjemstavns-museum (Fl.A.).

Dansk Klokkemuseum i Over Lerte modtager et 300 år gammelt urværk fra Øster Egede Kirke ved Fakse (JV).

H. C. Andersen er temaet for dette års sandskulpturfestival på Rømø. Foto: Elise Rahbek. Der Nord-schleswiger.

14. maj: Folketinget fastholder, at skat-tecentret skal gå udelt til Tønder, som derved får 357 nye arbejdspladser. Sønderborg håbede til det sidste at få en del af kagen (JV).

19. maj: A. P. Møller-koncernen med-deler, at dens fond til almene formål vil skænke det danske mindretal i Sydsles-vig et nyt gymnasium i Slesvig by. Vær-di: Flere hundrede millioner kroner (alle medier).

Den tyske folkehøjskoleforening i Tinglev fylder 100 år (No.).

20. maj: Mindehallen for Istedslaget genåbner efter restaurering og nyopstil-ling (Fl.A.).

En ny grænseoverskridende cykelrute fra Vadehavet til Flensborg Fjord åbnes (JV).

Skærbæk Realskole modtager Sønder-jyllands Amts ligestillingspris (JV).

21. maj: Duborgskolens bygninger fre-des (Fl.A.).

25. maj: Højer Mølle skal restaureres for 3,5 mio. kr., betalt af Kulturarvssty-relsen og A. P. Møllers Fond (JV).

26. maj: En afstemning i Christiansfeld kommune viser, at 61 pct. af befolkningen ønsker tilslutning til Kolding og 39 pct. til Haderslev. Da de sydlige sogne viser flertal for Haderslev, skal dette senere ef-terprøves ved en ny afstemning (Fl.A.).

Landdagspræsident Martin Kayen-burg (Kiel) udtaler som afslutning på den diskussion om det danske mindretals repræsentation i landdagen, der opstod i forbindelse med regeringsdannelsen i marts, at »selvfølgelig har de valgte land-dagsmedlemmer for SSV som repræsen-tanter for det danske mindretal i den sles-vig-holstenske landdag et uindskrænket og fuldgyldigt mandat« (No., Fl.A.).

Ved Danevirke findes rester af en kampestenmur fra vikingetiden (Fl.A.).

27. maj: Kunsthalle i Kiel fejrer 150-års jubilæum med en udstilling af dansk guldalderkunst (Fl.A., No.).

Tidligere folketingsmedlem (Venstre) og forstander for Gråsten Landbrugsskole Svend Karlskov Jensen, Nærum, dør 95 år (JV).

28. maj: Den tyske børnehave (og dermed børnehaverne) i Haderslev fejrer 140-års jubilæum (No.).

30. maj: De danske årsmøder i Sydslesvig afholdes (Fl.A.).

1. juni: Else Fanø, enke efter Duborgskolens tidl. rektor Knud Fanø, dør 89 år. Hun var en engageret aktør på Det lille Teater, hvor hun havde sin sidste optræden på H. C. Andersens 200-års dag den 2. april (Fl.A.).

Et sønderjysk hospice oprettes i Haderslev (Fl.A., No., JV).

2. juni: Indenrigsministeriet bestemmer, at Haderslevs nye byråd skal have 31 medlemmer ligesom de øvrige sønderjyske byråd (No.).

På Skærbæk Museum indrettes et særligt rum til de berømte billedtæpper fra Skærbæk Væveskole o. 1900 (JV).

3. juni: VVS-lærling Henrik Hansen fra Øster Gejl bliver nr. 2 ved verdensmesterskaberne i håndværksfag i Helsingfors i Finland (JV).

Rømø-Jazz 2005 afvikles på Lakolk (JV, No.).

Projektet Børn-Bevægelse-Fritid, der er skabt af Skærbæk kommune i fællesskab med skoler, daginstitutioner og foreningslivet, modtager 400.000 kr. fra kulturministeriet (JV).

6. juni: En prognose viser, at folketallet i Sønderjylland vil falde markant frem mod 2030 (JV).

7. juni: Det sønderjyske landsskue afholdes i Aabenraa. Samtidig er der middelalderfest i Haderslev, og Sønderborgrevyen har premiere (JV, No., Fl.A.).

9. juni: Det tyske Museum i Sønderborg modtager en velbevaret broderet fane fra Kampfgenossen- und Kriegerverein i Haderslev 1885 (No.).

10. juni: Af Danmarks 21,5 mio. slagterisvin pr. år kommer 11,2 pct. (ca. 2,5 mio. stk.) fra Sønderjylland (No.).

Grænsebygningen i Kruså nedrives (No., JV).

Bryggeriet Fuglsang i Haderslev åbner en ny maltfabrik i Fredericia (JV).

11. juni: Kliple' Mærken (JV).

12. juni: Det internationale Træskulptursymposium afholdes ved Højer for 13. gang (JV).

13. juni: Tysk årsfest på Knivsbjerg (No.).

17. juni: Afstemning i Fjelstrup, Bjerne og Hjerndrup sogne i Christiansfeld kommune giver flertal for tilslutning til Haderslev, mens Stepping vælger Kolding. Dermed er det sidste spørgsmål i landets nye kommuneinddeling afgjort (JV).

19. juni: Tidligere amtsborgmester Kresten Philipsen meddeler, at han har forladt Venstre i protest mod kommunalreformen (alle medier).

23. juni: Ledelsen i SSV beslutter efter heftig og langvarig diskussion ikke at stille op til forbundsvalg til efteråret (Fl.A.).

24. juni: Sønderjyllands Kunstmuseum viser sin komplette samling af Wilhelm Fredgies grafik, der er enestående i landet (JV).

25. juni: Sandskulpturfestivalen på Rømø har i år H. C. Andersens eventyr som tema. En lignende festival ved Kiel er bygget over Grimms eventyr (JV, Fl.A.).

27. juni: Danfoss foretager store udvidelser af sin fabrik i Kina (JP).

Flere af Rømøs rejekuttere er søgt til bl.a. Thyborøn og Hvide Sande. Formanden for fiskerne, amtsrådsmedlem Oluf Stenrøjl, går i modaktion (JV).

28. juni: Danske miljøfolk opfordrer

miljøministeren i Slesvig-Holsten til at gøre noget ved den stigende forurening med øldåser, bl.a. ved at indføre pant på dåserne (Fl.A.).

Forkortelser

Fl.A. Flensborg Avis
JP Jyllands-Posten
JV JydskeVestkysten
No. Der Nordschleswiger

Rettelse

I den seneste Grænselandskronik (nr. 4, s. 148) var der faldet en linje ud i 2. spalte, midterste afsnit. Det skulle have lydt: Dagen efter skrev Matlok i sin leder, at Anke Spoorendonk var »stinkesauer« over forløbet og resultatet. Det må vist betegnes som en stærkt neddæmpet beskrivelse.

Historisk Samfund for Sønderjyllands amtskredse 50 år

I 2005 er det 50 år siden, Historisk Samfunds amtskredse blev oprettet. I den anledning indbydes alle medlemmer til at deltage i en »historisk stafet« gennem landsdelen:

Mandag 12.9. kl. 19.00 ved Rudbøl Grænsekro: Sort Sol, derefter foredrag om kniplinger ved Inger Lauridsen og lokalhistorisk udstilling på Tønder Museum.

Tirsdag 13.9. kl. 19.00 i Rødekro borgerhus ved Rødekrohallen: Temaaften om Hærvejen med kaffebord og sang.

Onsdag 14.9. kl. 19.00 på Dansk Centralbibliotek, Nørregade i Flensborg: Foredrag ved René Rasmussen om Jacob Kronika og nazismen.

Torsdag 15.9. kl. 19.00 på Cathrinesminde Teglværksmuseum: Foredrag ved Kim Furdal om indvandrere til teglværksindustrien

Fredag 16.9. kl. 10.30 på Folkehjem i Aabenraa: Seminar om lokalhistorie i en brydningstid med følgende foredrag:

Kim Furdal: De lokalhistoriske årbøger. Jørgen Mikkelsen: Nye veje inden for nordisk købstadshistorie. Lars N. Henningsen: Dansk og tysk lokal- og regionalhistorie. Søren Byskov: Lokalhistorie og kulturhistorie. Carsten Porskrog Rasmussen: Baneby og bondeland - Bov og Holbøl sogne. Se mere om foredragene på www.isl.dk.
Pris for seminaret inkl. frokost, kaffe og middag kr. 200. Tilmelding senest 14.9. til Institut for sønderjysk Lokalhistorie: Tlf. 74625860, mail: jc@isl.dk

Lørdag 17.9. kl. 15.15 på Nørskovgård - Dyrehaven ved Haderslev: Naturvandring og foredrag ved Carsten Ørnsholt og Lennart Madsen.

Lørdag 17.9. kl. 18.30 på Nørskovgård - Dyrehaven ved Haderslev: Jubilæumsfest med middag og underholdning. Pris for treretters menu og tre genstande kun kr. 150. Tilmelding senest 15.9. til sekretariatet: Tlf. 74624683, mail: hssdj@hssdj.dk

Føreren har ordet!

John T. Lauridsen (udg.): »Føreren har ordet! Frits Clausen om sig selv og DNSAP«, Museum Tusulanums Forlag, København 2003. 842 sider, ill. Pris: 498 kr.

Det er ikke hver dag, at man ser bøger om historiens tabere. Det er ikke desto mindre det, John T. Lauridsen har udgivet med kildeudgivelsen »Føreren har ordet!«, hvor han på 842 sider har ladet Frits Clausen tale sin sag gennem levnedbeskrivelser, breve og taler suppleret med udvalgte kilder fra anden hånd. Af flere grunde er det ikke nogen let sag. Mange, især den ældre generation, vil have det svært med at lade dansk nazismes førstemand tale sin sag uimodsagt, også selv om offentligheden efter krigen har fået et billede af manden som en naiv, fortrukket og mindre begavet politiker. Men som John T. Lauridsen argumenterer for, så giver kilderne et godt billede af den selvforståelse, der prægede den del af befolkningen i Danmark, der politisk valgte radikalt anderledes i 1930'erne og under krigen – og tabte. Og vi kan ikke feje den ubehagelige del af historien ind under gulvtæppet. Det er som med personlige kriser, de skal beskrives og bearbejdes som en del af den fælles offentlige hukommelse, inden de ender som kollektive traumer.

Endelig hæfter John T. Lauridsen sig ved, at Frits Clausen beskæftigede sig med en række aktuelle problemstillinger, bl.a. hvad det vil sige at være dansk, men »... hans stillingtagen på disse områder giver imidlertid ikke nyt input til den nutidige debat. Dertil er den debat i for høj grad en gentagelse af, hvad der lod sig høre for mere end et halvt århundrede siden. Til gengæld bliver nogle af de elementer, der stadig er indeholdt, men indpakket, i den nutidige debat udtrykt tydeligere eller mere åbent end dengang«!

Sværene er det med kilderne. De består primært af levnedbeskrivelser skrevet under fængselsopholdet i Vester Fængsel, suppleret – og korrigeret – af breve fra perioden 1915-1947 samt kilder fra anden hånd om Frits Clausen, bl.a. brevvekslinger mellem Werner Best og Auswärtiges Amt. Det er ikke nogen let sag at

anvende dette kildemateriale fra en mand, der i helt bogstaveligste forstand skrev med livet som indsats. For at undgå problemer leverer John T. Lauridsen en fin kildekritisk analyse af kildematerialet, så læseren og brugeren undgår de værste undersøiske skær.

Man kan diskutere, om tiden i dag er til udgivelse af så murstenstykke kildeudgivelser (6 cm), men man kommer ikke udenom, at John T. Lauridsen har gjort et centralt kilde-materiale om Frits Clausen og DNSAP let tilgængeligt. Bogen vil blive brugt af besættelses-tidshistorikere og lokalhistorikere i Aabenraa og omegn, der vil have glæde af Frits Clausens barndoms- og ungdomserindringer. Men brugerne bør inden læse John T. Lauridsens indledning grundigt og iklæde sig en god portion sund fornuft.

kf

H. C. Andersen i Sønderjylland og Holsten

Johan de Mylius: »H. C. Andersen og hertugdømmerne«. Grænsforeningens Årbog 2005. 226 sider, ill. Pris: 80 kr.

I 1837 lærte H. C. Andersen den holstenske minister greve Conrad Rantzau-Breitenburg at kende i København og tog gerne imod en invitation til at besøge hans slot Breitenburg i Holsten. Der gik dog tre år, inden det blev til noget, men da Andersen i 1840 lagde ud på sin store rejse til Grækenland og den nære orient, var Rantzaus slot første station på turen.

Fire år senere var han Christian VIIIs gæst på Før, hvilket medførte en invitation til at besøge hertugen af Augustenborg. Her tilbragte han et par uger og kom igen næste år, da hertugen opholdt sig på Gråsten Slot. Oplevelserne resulterede bl.a. i dele af romanen »De to baronesser« og eventyret »Den lille pige med svovlstikkerne«. Senere rejste han ved adskillige lejligheder gennem hertugdømmerne og gjorde ophold hos bl.a. greven på Breitenburg.

De Slesvigske Krige, både 1848-50 og 1864, optog H. C. Andersen meget, hvilket ses af flere digte samt adskillige optegnelser i hans dagbøger og breve. Bemærkelsesværdigt nok omtaler de Mylius ikke Andersens overoptimisti-

ske, næsten besværgende vers i »Folkekalender for Danmark 1864« ved Christian IX's tronbestigelse, der skete, netop som krigen truede:

I eet Aar, hvilket Væld af Lykkens Magt!
Til dine Børn blev Konge-Kroner bragt,
Og Dig tilfaldt Europas ældste Rige;
Hvor høit end Bølgen slaer, i Kraft det staae!
Gid Krigens Rædsler ei til Danmark naae,
Du være Christian den Lykkelige!

Den lille bog er skrevet af H. C. Andersen-forskeren Johan de Mylius i anledning af digtrens 200-årsdag og bygget op på citater fra H. C. Andersens erindringsværker, dagbøger og breve, ligesom de Mylius henviser til de steder i hans litterære værker, hvor man sporer en inspiration fra opholdene i Slesvig og Holsten.

H. E. Sørensen

Til hele rigets værn

H. Hellmuth Andersen: »Til hele rigets værn«. Moesgård og Wormianum 2004. 88 sider, ill. Pris: 188 kr.

»Der gives intet Fortidsminde i Norden af en lignende Betydning som Danevirke, intet der således har været sammenknyttet med Folkets Vel og dets bitreste Ve i de ældste Tider og i de seneste.« Således indleder Nationalmuseets direktør Sophus Müller i 1903 sin og Carl Neergårds bog om Danevirke. I bogen »Til hele rigets værn« indledes også med Müllers citat. Og ikke uden grund, for fortidsmindet har optaget læg og lærd siden tidernes morgen, og dets nationale symbolværdi overgås næppe af andre.

Lad det være sagt med det samme: H. Hellmuth Andersen fra Moesgård har sammen med tegneren Jørgen Kraglund fra Skalk begået et mesterværk i denne lille bog. På kun 88 sider bliver vi sat ind i den aktuelle viden om dette Nordeuropas største fortidsminde - dets bygningshistorie og den bagved liggende politiske historie. Bevares, der kunne skrives meget mere (og det har forfatteren såmænd også allerede gjort i en faglig monografi om samme emne fra 1998), men historien er overskuelig og klar og - trods kortfattet - ikke på noget tidspunkt hverken kedelig eller mangelfuld. Det skyldes et let forståeligt godt sprog, en stram logisk opbygning og Jørgen Kraglunds illustrationer, som med en række klare - faktisk ens - plancher hele tiden sørger for, at læseren

ved, hvor han/hun er i Danevirkes bygningshistorie. Disse plancher - i bogen kaldet nøglen til Danevirkes bygningshistorie - er på én gang både simple og geniale. Pædagogisk er de fremragende.

Allerede i forordet får vi styr på, hvad de enkelte voldafsnit kaldes, og hvor de ligger - og skulle vi være i tvivl, er bogens første opslag et godt, anskueligt kort, som også kan tjene til hurtige opslag længere fremme i teksten. På bageste opslag findes en tidstavle med de vigtigste historiske begivenheder, udvalgte kendte konger og selvfølgelig arkæologiske faser i Danevirke. Her ses også Kraglunds nøgle til fortidsmindets historie - dog nu uden farver.

Bogen er opbygget logisk, således at den både kan læses i et stræk og anvendes som opslagsværk. Første kapitel »Til hele rigets værn« er et generelt indledningskapitel, hvor de historiske, politiske og geografisk/topografiske forudsætninger for voldanlæggene opdrives. I det første kapitel gennemgås også de historiske kilder, der beretter om Danevirke. I næste afsnit - Danevirkearkæologien - tages der fat på de kartografiske og arkæologiske undersøgelser igennem tiden. Det er disse undersøgelser - karakteriseret af det tætte samarbejde mellem tysk og dansk arkæologi i 1970'erne og igen i begyndelsen af 1990'erne - der virkelig har rykket ved vor viden om Danevirke. Det er især dendrokronologi og C14-dateringer af de enkelte voldfaser, der nu giver helt nye oplysninger, og undersøgelserne er et skoleeksempel på, at landets ældre historie - uanset om der findes skriftlige kilder eller ej - ikke kan skrives uden inddragelse af arkæologiske undersøgelser. Ved de tyske undersøgelser i 1930'erne viste det sig, at Hovedvolden var blevet til ved 6 byggefaser - nu ved vi, at der i virkeligheden var tale om 8 byggerier. Et af hovedresultaterne af undersøgelserne i 1970'erne var dateringen af den ældste vold til 737 - altså noget før kong Godfreds vold fra ca. 810. Undersøgelserne i 1990'erne har vist, at der før denne 737-fase fandtes tre tidligere faser, og sidst, men ikke mindst, at kampestenmuren måtte rykkes i tid fra 1100 - tallet ned i 700 - tallet. Undersøgelserne viste også, at de tre linieføringer, man opstillede i 1970'erne, måtte revideres. Der kan nu opstilles tre mere sikre spærrelinier: Oldtidens Danevirke, der grundlægges før 800 (de ældste dele mellem 650 og 737) bestående

Fortælling side 238

Det sker – på sønderjyske museer

Dybbøl Mølle

Fra 1. januar i år overtog Museet på Sønderborg Slot efter aftale med Den selvvejende Institution Dybbøl Mølle driften af Dybbøl Mølle. Dermed er »Dybbølfortællingens« institutioner nu endelig under samme hat, med Historiecenteret som stedet for den umiddelbare og håndgribelige fortælling, Dybbøl Mølle som erindringsstedet for Dybbøls betydning for national identitet og Museet på Sønderborg Slot som videnbank og stedet for formidlingen af de lange linjer.

Den nye helhed har allerede i 2004 kunnet mærkes i form af et fælles rabatkort for Sønderborg Slot, Historiecenteret Dybbøl Banke, Dybbøl Mølle og Cathrinesminde Teglværksmuseum. Desuden kan vi nu lave fælles PR, annoncer mv. I det daglige har Historiecenteret påtaget sig driften af møllen med nyt personale. Der er lavet ny smukkere butik med større udvalg, lavet guidede omvisninger center-mølle, og der køres flittigt med vingerne. Desuden har naturvejlederen på Dybbøl lavet »mel og mølle«-dage hver torsdag i juli, og Sønderborg Turistbureau har lavet »træfpunkt«-aktiviteter.

Desværre er møllens udseende ikke tilfredsstillende. Det store restaureringsprojekt, der med støtte fra mange sider startede i 1999, skulle egentlig have været afsluttet med den sidste afpuddning i 2003. Men i 2004 faldt store partier af overmøllens puds af. Da der både kan være tale om fejl i projektering og/eller udførelse eller om indbyggede konstruktive fejl, er årsagerne til det kedelige re-

sultat nødt til at blive afdækket, dels ved analyser af mørtel og mure, dels ved en syns- og skønssag. Først efter denne afklaring kan der tages beslutning om nye bevillinger eller ansøgninger, og i mellemtiden er arbejdet på møllen indstillet. Men vi håber på en kønner mølle engang i 2006!

Peter Dragsbo

Mel og mølle-aktivitet på Dybbøl Mølle juli 2005

Haderslev Museum
27. aug. - 18. sept.: En del af »Nordkysten«. Nordsjællands kystområde tiltrækker mange kunstnere. Her vises udvalgte værker af Eli Ponsaing, Olga Tesch, Karen Gabel Madsen og Ada Scheller fra sommerudstillingen »Nordkysten« i Dronningmølle.

Slesvigske Vognsamling
Indtil 4. sept.: »Violinbygning«. En udstilling, der viser hvorledes violinen og dens »søskende« er lavet.

Aabenraa Museum
20. sept. - 23. okt.: Udstilling med privatejede skibsportrætter.

Kunstmuseet Brundlund Slot
Indtil 15. sept.: Værker fra kunstmuseets samlinger. Fokus på parken i nye omgivelser.

15. sept. - 30. nov.: Maria Lüders Hansen

Museet på Sønderborg Slot
Indtil 4. sept.: »Dronningen og Digteren« - En udstilling om dronning Margrethes scenografiske arbejder til H. C. Andersen-forestillinger.

Cathrinesminde Teglværksmuseum
Indtil 14. sept.: Kunstnergruppen »Copa'erne«. Udstilling om maleri, smykker, pottemageri og pileflet.
18. sept.: Sundeved husflid.

Tønder Museum
11. juni - 23. okt.: »Fra Ottesang til Gospel Morning - En udstilling om musikliv i Tønder fra middelalderen til i dag.«

11. sept. - 23. okt.: Æsker og stambøger på H. C. Andersens tid.

12. sept. - 23. okt.: Planchéudstilling i anledning af Historisk Samfund for Sønderjyllands Amtskredses 50-års jubilæum.

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder
10. sept. - 13. nov.: Færøsk kunst retrospektivt (maleri, skulptur, grafik og foto).

Drøhses Hus, Tønder
1. apr. - 31. dec.: »Hattemoden 1900-1980.«

Højer Mølle- og Marskmuseum
Indtil 18. sept.: »Svaner« - En udstilling om svanernes natur - og kulturhistorie.
Fra 12. juni: »Alt godt fra Loftet« - Åben magasinudstilling.

► af Krumvolden, Hovedvolden og Nordvolden samt Østervolden. Herefter følger middelalderens Danevirke, grundlagt i 960'erne og bestående af Hovedvolden, Forbindelsesholden og Halvkredsvolden omkring Hedeby, og endelig en mellemfase, som ret hurtigt opgives, nemlig Kovirke Volden, der dateres samtidig med de store ringborge i Danmark - altså o. 980.

Efter dette afsnit følger i kronologisk rækkefølge beskrivelserne af de enkelte faser af de tre ældste jordvolde fra før 737, Palisadevolden fra 737, Kampestenmuren fra anden halvdel af 700-årene, Godfredsvolden, (som faktisk ikke sikkert lader sig påvise arkæologisk, men som ifølge skriftlige kilder må være der), fra begyndelsen af 800-årene, Halvkredsvolden omkring Hedeby fra begyndelsen af 900-årene, Harald Blåtands Forbindelseshold fra 960'erne, Kovirke fra ca. 980, den tidlige middelalderes store jordvolde og endelig Valdemar d. Stores teglstensmur. I hvert afsnit beskrives anlægstypen, og årsagerne til byggerierne forsøges klarlagt på ganske overbevisende måde. Bogen afsluttes med et kapitel om byggerierne på Danevirke i forbindelse med krigen i 1864 - sidste gang Danevirke kom til at spille en rolle i Danmarks forsvar, og første gang arkæologerne kom på banen ved G. F. Hamann og Jacob Kornerup. Bogen sluttet af med en glimrende litteraturfortegnelse med værker om Danevirke.

»Til hele rigets værn« er en herlig lille bog, som kan anbefales til alle med blot lidt interesse i Danevirke. Det er vanskeligt at finde fejl og mangler i denne bog - et register kunne måske med fordel have været der, men omvendt - det er en lille bog, og den er bestemt ikke vanskelig at finde rundt i. Det tjener forfatteren til stor ære, at han så kort tid efter 1990'ers undersøgelserne publicerede disse i faglig sammenhæng, og det tjener ham til endnu større ære, at der allerede nu foreligger en lille perle af en bog, som på relativt få sider giver et fint overblik over dette Nordeuropas største oldtidsminde.

Orla Madsen

Sønderjyske krigsinvalidter

Anton Marckmann: »Ofrene fra den store krig 1914-1918«. Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa 2005. 152 sider, ill. Pris 98 kr. for medlemmer, bogladepris 148 kr.

Første Verdenskrig medførte som alle krige lidelser, tab af liv, invaliditet og efterladte

pårørende. Da Sønderjylland igen blev dansk i 1920, forestod der en stor opgave for den danske stat til at drage økonomisk omsorg for de berørte krigsinvalidter og for de faldnes efterladte koner og børn, måske forældre og bedsteforældre. Krigen efterlod i sit kølvand mellem 5.000 og 6.000 savnede og ca. 4.000 krigsinvalidter. Til at varetage denne opgave oprettedes »Invalidenævnet for de sønderjyske Landsdele« med sæde i Sønderborg. Dets arbejde er i nærværende bog beskrevet på basis af forfatterens store viden og grundige forarbejde. Der er militærhistorie, medicinhistorie og sociale indblik i bogen. Den er et gedigent bidrag til Sønderjyllands og Danmarks historie på et område, der synes meget lidt udforsket.

Der er mange tal og oversigter i Anton Marckmanns bog, men de er alle levende og udbygget i teksten, og fortællingen er langt mere end en række eksakte oplysninger. Man kommer tæt på den sårede, den syge, lazaretet, kirurgen. Man møder ansøgerne til krigsinvaliddepensionen, de tilfredse og indimellem utilfredse på grund af et afslag. Alle tildragelser er beskrevet nøgternt, oplysende og med respekt for de mennesker, der omtales. Helt medrivende er indslagene om enkeltpersoner. Det giver fremstillingen spændvidde, når man læser om, hvordan det gik telefonarbejderen fra Haderslev, landmanden fra Bojskov, postbudet fra Sønderborg en tjenestekarlen fra Skast ved Tønder.

»Invalidenævnet« bestod gennem 70 år, hvorefter administrationen overgik til Sønderborg kommune. Sagsbehandlingerne aftog i takt med krigsinvalidernes og de efterladedes alder og frafald. Den længstlevende krigsinvalid døde i 1996, 97 år gammel, men endnu lever to enker efter krigens indhug. Alle de involverede har modtaget statens støtte siden Genforeningen og livet igennem efter gældende lovbestemmelser. At det danske samfund løste sin opgave på eksemplarisk måde, er Anton Marckmanns bog et vidnesbyrd om. Den er en oplysende, oplivende og i høj grad læseværdig bog om en for mange glemt eller helt ukendt periode i dansk historie.

Dagmar Bork

GRÆNSEFORENINGEN

For 100 kr. om året kan du blive medlem af Grænseforeningen. Så modtager du seks gange om året bladet GRÆNSEN samt Grænseforeningens smukke Årbog.
Ring eller skriv efter Grænseforenin-

gens brochure: Postboks 9074, Grænseforeningen, Peder Skrams Gade 5, 1022 Kbh. K.
Telefon: 33 11 30 63.

Du er også velkommen til at kontakte din lokale formand:

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderslev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 62 65

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

*Bagsiden
om
forsiden*

Slesvig Domkirke som begravelseskirke

Slesvigs middelalderlige domkirke var siden dens opførelse den centrale kirke for Slesvig Stift, der omfattede hele det sydlige Slesvig samt den østlige del af det nuværende Sønderjylland. Det var her, biskoppen havde sit hovedsæde, og naturligt medførte det et ønske fra mange om at finde deres sidste hvilested i netop denne kirke.

Overalt i kirken er der derfor begravelser enten i enkle grave under gulvet, i regulære gravkrypter under kirken, i kapeller langs kirkens sideskibe eller som begravelser langs kirkens vægge. Det var naturligvis kun samfundets øverste sociale lag, der havde mulighed for at lade sig begrave inde i selve kirken, og derfor er det naturligt, at en lang række af hertugdømmernes fornemste adelslægter har medlemmer begravet i domkirken. Selv om der er foregået begravelser i kirken helt tilbage fra den ældste kirkes tid i 1100-tallet, stammer langt hovedparten af de bevarede begravelser fra perioden 1500-1800. Den ældste grav er dog fra kirkens tidligste tid. Foran trappen op til koret ligger biskop Niels, der døde 1233/34, begravet. I hans kiste fandtes bl.a. hans seglstampe og hans bispering.

I østvæggen bag Bordesholm-alteret er gravstenen over den sidste katolske biskop, Godske Ahlefeldt, indmuret og ligeledes bag alteret væggraven over biskop Frederik, kong Frederik I's yngste søn, død 1556.

Talrige fyrster har fundet deres sidste hvilested i kirken. Både Erik Plovpenning og Abel skal være begravet i kirken, men den første, hvis grav endnu er bevaret, er Frederik I. Hans fornemme gravmæle fra 1550 er placeret i venstre korsideskib. Selv er han dog begravet i en nu lukket gravkrypt under det middelalderlige sakristi på vestsiden af koret, hvor han ligger sammen med bl.a. hertug Hans den Ældre, hertug Adolf af Gottorp og flere af de ældre gottorpske hertuger. De yngre gottorpske hertuger er bisat i et fornemt gravkapel indrettet i selve sakristiet.

Rundt om i kirken finder man gravkapeller og epitafier med tilknytning til slægter som Ahlefeldt, Reventlow, Ahrenstorff, Günderoth og Schacht, ligesom talrige gravsten i kirken minder om de personer, der har haft deres grave under kirkegulvet.

lsm